

niod

instituut voor
oorlogs-, holocaust-
en genocidestudies

Jodenvervolging in het Nederlandse Krankzinnigenwezen

Twan Davelaar

7 november 2023

Colofon

Publicatiedatum: 7 november 2023

Auteur: Twan Davelaar, NIOD Instituut voor Oorlogs-,
Holocaust- en Genocidestudies

Design: Lennart van Zanten, www.vanvanzanten.nl

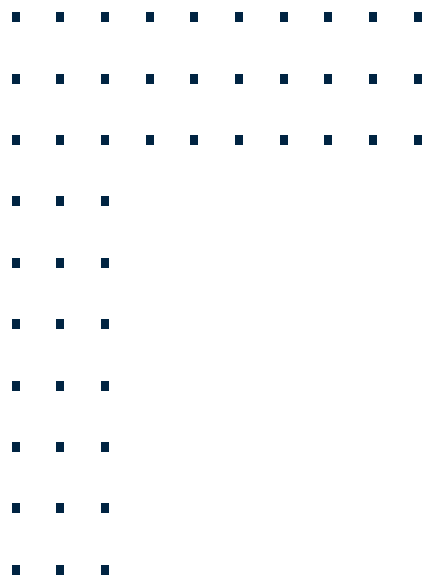
Beeld cover: CODA Archief, Apeldoorn

Deze publicatie verschijnt tegelijkertijd met en in aanvulling op *Uit zorg verdreven. Het Nederlandse Krankzinnigenwezen tijdens de Tweede Wereldoorlog*.

Dit rapport kwam mede tot stand dankzij financiële ondersteuning van de Stichting Steunfonds Joodse Geestelijke Gezondheidszorg en van de Stichting Vergeten Slachtoffers.

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies

Herengracht 380, 1016 CJ Amsterdam. www.niod.nl

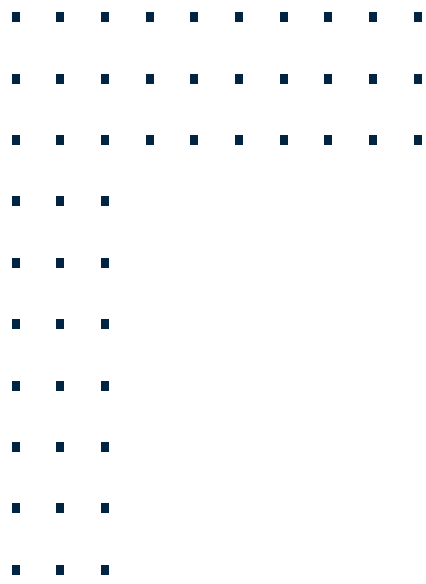

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave

1. Ten geleide	7
2. Weggevoerd	11
3. Het Apeldoornsche Bosch	15
3.1 Het Apeldoornsche Bosch	16
3.2 De ontruiming van Het Apeldoornsche Bosch	19
3.3 De deportatie	24
3.4 Het Apeldoornsche Bosch na de ontruiming	28
3.5 Het Apeldoornsche Bosch in de naoorlogse rechtspleging	29
3.6 De nalatenschap van Het Apeldoornsche Bosch	31
4. Overige inrichtingen	35
5. Bescherming en antisemitisme	41
6. Conclusie	45
7. Bijlage	49
8. Bibliografie	53
9. Archievenlijst	59

1. Ten geleide

1. Ten geleide

In de 19e eeuw ontstonden in Nederland de eerste moderne 'krankzinnigengestichten'. Deze instellingen, die meestal particulier waren, maar overwegend uit openbare middelen werden gefinancierd, namen mensen op die om uiteenlopende redenen niet voor zichzelf konden zorgen. Dat konden mensen zijn met een psychische aandoening, bijvoorbeeld schizofrenie, maar ook met een verstandelijke beperking, met hersenletsel of dementie.

Tijdens de bezettingsjaren kwamen de instellingen in zwaar weer terecht, door evacuaties, tekorten aan voedsel, textiel en brandstof, maar ook door direct oorlogsgeweld. Die geschiedenis is onderwerp van het tegelijk met dit rapport te verschijnen boek *Uit zorg verdreven. Het Nederlandse Krankzinnigenwezen tijdens de Tweede Wereldoorlog*.

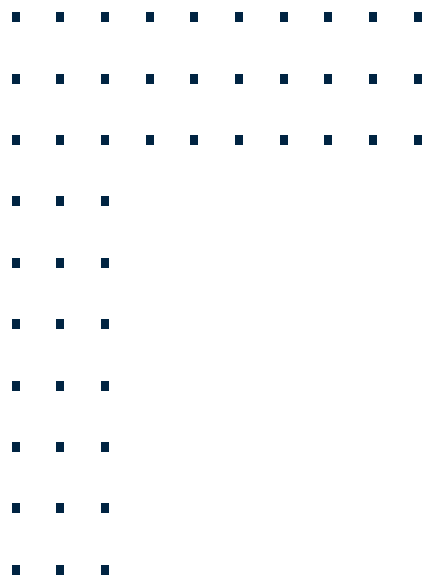
Een deel van de patiënten in instellingen was Joods. Een groot deel van deze patiënten verbleef in een instelling met Joodse signatuur: Het Apeldoornsche Bosch in Apeldoorn. Deze groep was al kwetsbaar, zij waren immers niet voor niets opgenomen, maar na 1940 werden ze bovendien doelwit van de Duitse Jodenvervolging. Vrijwel alle Joodse patiënten en een groot deel van het Joodse personeel zijn in de oorlog vermoord. Vanwege deze vervolging en het geringe aantal overlevenden is de ervaring van Joodse patiënten van een geheel andere orde dan die van niet-Joodse patiënten.

Hun lotgevallen waren eveneens dramatisch, maar in ernst en consequenties niet goed vergelijkbaar met de patiënten die slachtoffer werden van de Jodenvervolging. In het eerste geval werden mensen slachtoffer van oorlogsomstandigheden, variërend van ondervoeding tot bombardementen. Deze mensen werden echter niet doelgericht vervolgd of vermoord en het overgrote deel van deze groep overleefde de oorlog dan ook. Er is discussie mogelijk over de vraag of zij, immers afhankelijke mensen, voldoende beschermd zijn geweest tegen deze omstandigheden en of er genoeg rekening is gehouden met hun belangen. Het contrast met Joodse patiënten, of beter, mensen die door de Duitse autoriteiten als 'Joods' werden gecategoriseerd, is desalniettemin pregnant. Joodse patiënten waren geen slachtoffer van onfortuinlijke omstandigheden die voortvloeiden uit oorlog en bezetting, maar van stelselmatige en met opmerkelijke grondigheid uitgevoerde vervolging. Nazi Duitsland had zich tot doel gesteld om alle mensen die het als Joods zag te vermoorden. Dat niet-Joodse patiënten een vreselijk lot kon treffen, wordt daarmee niet minder tragisch, maar er is een belangrijk verschil tussen doelgerichte vervolging en onfortuinlijk slachtofferschap van oorlogshandelingen.

Binnen zowel de geschiedenis van de Jodenvervolging, als van de geschiedenis van het Krankzinnigenwezen vormt de vervolging van en moord op Joodse patiënten van krankzinnigengestichten een verhaal apart. Door hun afhankelijkheid hadden patiënten nauwelijks *agency* ten aanzien van hun vervolgers en zij werden ook fundamenteel anders gezien dan andere Joodse burgers. Het bleek niet goed mogelijk aan hun geschiedenis volledig recht te doen in een meer algemeen boek over het Krankzinnigenwezen in oorlogstijd, hoezeer de gestichten ook het decor van de vervolging vormden. De behandeling van deze groep was immers volstrekt onvergelijkbaar met die van andere patiënten. De Jodenvervolging komt weliswaar uitgebreid aan de orde in *Uit zorg verdreven*, maar alleen voorzover deze gebeurtenissen zich afspeelden op en rond de instellingsterreinen binnen Nederland.

Er zijn goede redenen om de systematische moord op psychiatrische patiënten en mensen met een verstandelijke beperking in Duitsland, en de genocide op miljoenen Joden in samenhang te presenteren. Een dergelijk verband is in Nederland echter niet aan de orde. Het systematisch vermoorden van patiënten in Duitsland, onder andere in gaskamers, op initiatief van en geaccordeerd door de overheid, hield duidelijk verband met de moord op Joodse burgers in concentratie- en vernietigingskampen. De oorlogservaringen van niet-Joodse, Nederlandse patiënten staan echter geheel los van deze continuïteit, zij werden immers niet vervolgd of actief vermoord.

Een tragisch gevolg van de vervolging van Joodse patiënten was dat na de oorlog geen nieuwe instellingen met een Joodse signatuur meer konden ontstaan. De foto op de voorkant van dit rapport, die overigens jaren voor de ontruiming gemaakt is, is gekozen om deze leemte te illustreren.

2. Weggevoerd

2. Weggevoerd

Op 14 Maart [1944] werden door de “Sicherheitspolizei” 24 Joodsche patiënten, 13 vrouwen en 11 mannen, met geweld uit de inrichting weggevoerd. Hun aanvankelijke bestemming was het kamp te Westerbork. Eén mannelijke patient werd vandaar teruggezonden, als zijnde naar de Duitse opvatting geen Jood. Over de anderen is nadien niets meer vernomen; aangenomen moet worden, dat dezen hetzelfde lot heeft getroffen als zoovele slachtoffers der Duitse terreur. In samenhang met dit tegen de Joodsche patiënten gericht optreden beroofde de “Sicherheitspolizei” den Geneesheer-Directeur en een der bureau ambtenaren gedurende eenigen tijd van hun vrijheid.¹

Bovenstaande passage uit het jaarverslag van 1944 van het Rijkskrankzinnigengesticht Woensel beschrijft de gewelddadig verlopen deportatie van 24 Joodse patiënten uit die inrichting. Deze gebeurtenis is illustratief voor de manier waarop Nederlandse gestichten in bezettingstijd met de Jodenvervolging te maken krijgen. Naast het Rijkskrankzinnigengesticht Woensel kregen ook instellingen als Endegeest in Oegstgeest, de Willem Arnts Hoeve in Den Dolder en Oud-Rozenburg in Loosduinen met de deportatie van Joodse patiënten te maken. Hierbij moet aangetekend worden dat de reden hiervoor volledig ligt in de Joodse identiteit van de slachtoffers. Waar niet-Joodse krankzinnigen door de Duitse bezetter met rust werden gelaten, werden de Joodse patiënten vroeg of laat actief vervolgd.

De Jodenvervolging in het Nederlandse krankzinnigenwezen begon relatief laat. Dit rapport beschrijft de vervolgingen van Joodse patiënten en personeel binnen het Nederlandse krankzinnigenwezen. De liquidatie van het Joodse gesticht Het Apeldoornsche Bosch zal hierbij een centrale plaats innemen, daar dit zowel qua schaal als gewelddadigheid de zwartste episode uit de Nederlandse Jodenvervolging binnen het krankzinnigenwezen is. Daarnaast komen het verzet en gebeurtenissen in de overige, niet-Joodse, inrichtingen aan bod.

¹ *Jaarverslagen over 1923 - 1946, met hiaten (1923 - 1946), 2.04.55, inv. 684, Inventaris van het archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken: Afdeling Armwezen, (1866) 1918 - 1947 (1966), Nationaal Archief, Den Haag.*

3. Het Apeldoornsche Bosch

- 3.1 *Het Apeldoornsche Bosch*
 - 3.2 *De ontruiming van Het Apeldoornsche Bosch*
 - 3.3 *De deportatie*
 - 3.4 *Het Apeldoornsche Bosch na de ontruiming*
 - 3.5 *Het Apeldoornsche Bosch in de naoorlogse rechtspleging*
 - 3.6 *De nalatenschap van Het Apeldoornsche Bosch*
-

3. Het Apeldoornsche Bosch

3.1 Het Apeldoornsche Bosch

Nadat de Inspecteurs van het Staatstoezicht op Krankzinnigen en Krankzinnigengestichten in 1888 het toenmalige Joodse gesticht in Amsterdam vanwege de erbarmelijke omstandigheden hadden gesloten, koesterde de Joodse gemeenschap de wens tot de oprichting van een moderne, nieuwe Joodse inrichting.² Op 11 maart 1898 werd in dit kader de Vereniging Centraal Israëlitisch Krankzinnigengesticht - kortweg CIK - opgericht. Na jarenlang gelden geworven te hebben en nadat aanzienlijke financiële steun van de Provinciale Staten van Noord-Holland werd verkregen, werd hieruit in 1909 de Joodse psychiatrische instelling Het Apeldoornsche Bosch geboren. Deze instelling kende, zoals het instellingsbestuur zelf schreef, de 'zorg voor de behandeling van zenuw- en geesteszieken en zenuw- en geesteszwakken in de ruimste zin des woords met inachtneming van de voorschriften van den Israëlitische Godsdienst' als uitgangspunt.³ In de bosrijke omgeving aan de oostzijde van Apeldoorn werden rondom de opening 235 patiënten verzorgd. In de loop der tijd groeiden de aantallen patiënten aanzienlijk. In 1921 was er al sprake van 542 patiënten, terwijl er in 1938 al 825 bewoners verpleegd werden.⁴ Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog in 1939 werd Het Apeldoornsche Bosch - met inmiddels ruim 1000 patiënten - algemeen gezien als één van de meest toonaangevende psychiatrische inrichtingen van Nederland.⁵

De groei was onder meer het gevolg van de komst van het internaat Paedagogium Achisomog (uw broeder tot steun) in 1925. Hier werden zwakzinnige en moeilijk opvoedbare kinderen ondergebracht.⁶ Verder bestond het complex uit een langgerekt hoofdgebouw waar verscheidene paviljoens siertuinen, moestuinen en boomgaarden omheen gesitueerd waren. Vanwege haar fraaie ligging in de Apeldoornse bossen werd de instelling in de volksmond door niet-Joden doorgaans 'het Jodenbosch' genoemd. Arbeid en ontspanning zorgden hier, zo was de gedachte, voor structuur en daarmee rust, orde en overzicht.⁷ Dezelfde rust, orde en overzicht werd echter geleidelijk steeds vaker verstoord door de komst van de Duitse bezettingsmacht in mei 1940. De Tweede Wereldoorlog liet ook Het Apeldoornsche Bosch niet onberoerd. Al vanaf november 1940 werd het Joden verboden om te werken in openbare diensten, waardoor veel Joodse artsen en verpleegkundigen van werkplek wisselden met niet-Joods medisch personeel.⁸ Een briefcorrespondentie uit 1940 laat zien dat de niet-Joodse geneeskundigen van Het Apeldoornsche Bosch al de wenk ontvangen zouden hebben 'dat het in hun belang zou zijn een andere betrekking te zoeken'.⁹ Het Apeldoornsche Bosch werd door deze maatregel Joodser dan het ooit geweest was. De definitieve klap voor de gemengde samenstelling van het personeel volgde op

2 Beschrijving van het archief, 1066, *Archief van de Vereniging Centraal Israëlitisch Krankzinnigengesticht in Nederland (1849-2008)*, Stadsarchief Amsterdam.

3 Dirk Mulder and Christel Tijen, *De Ontruiming van Het Apeldoornsche Bosch (Westerbork: Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 2014)*, 7.

4 Stadsarchief Amsterdam, 1066.

5 Mulder and Tijen, *De Ontruiming*, 9.

6 Stadsarchief Amsterdam, 1066.

7 Mulder and Tijen, *De Ontruiming*, 7.

8 *Ibid.*, 11.

9 *Stukken betreffende het ontslag van medisch en verplegend personeel werkzaam in de gestichten, vanwege hun Joodse afkomst (1940 - 1941)*, 2.15.40, inv. 1167, *Inventaris van het archief van de Inspecteurs van het Staatstoezicht op Krankzinnigen en Krankzinnigengestichten, (1818) 1842 - 1961*, Nationaal Archief, Den Haag.

26 maart 1942. Verpleegster Claartje van Aals schreef in een brief aan haar vriendin Aagje Kaagman: 'Vandaag is afgekomen dat al het christenpersoneel wat nog over was op 31 juni weg moet zijn. Vandaag is de eerste groep vertrokken. Verschrikkelijk is dat afscheid nemen, er gaan er zo veel weg.'¹⁰ De cijfers onderstrepen dit, aangezien ongeveer één derde van het personeel de inrichting moest verlaten. Het tekort aan personeel dat hier het gevolg van was, werd hierna aangevuld door de komst van vele Joodse jongeren uit Amsterdam. Zij bezaten echter nauwelijks voldoende opleiding en vakkennis voor dit werk. Toch ging het leven in de instelling opmerkelijk genoeg lange tijd 'gewoon' zijn gang. Op eigen terrein hoefde men zich aan enkele antisemitische maatregelen niet te houden, waardoor de bewegingsvrijheid relatief groot te noemen was.¹¹ Arie Querido is een van de Joodse artsen die na zijn gedwongen ontslag bij de Amsterdamse GGD in Apeldoorn belandde. In 1946 schreef hij het volgende over deze tumultueuze periode:

Wekelijks was er een lezing van een personeelslid om te vertellen over zijn werk van vroeger. De wasbaas vertelde van het krantenbedrijf, een doctoranda in de oude talen hield een lezing over schilderkunst, een studente aan de Academie voor Beeldende Kunsten over beeldhouwwerk, een Indoloog over Javaanse cultuur; er was veel muziek, voordracht, toneelspel, dans en sport. Er waren schaak- en damclubs, er was conversatieles in de moderne talen en in het Hebreeuws. Er waren cursussen in boekhouden, handelscorrespondentie en tuinbouw.¹²

Ondanks alles werd er in 1942 nog relatief opgewekt doorgewerkt in de luwte van het oplaaierende antisemitisme in de grote steden. Het is omwille hiervan dat in deze periode ook wel gesproken werd van de 'Jodenhemel', in plaats van 'het Jodenbosch'.¹³ Het personeel was zich terdege bewust van de antisemitische veranderingen in de Nederlandse maatschappij, maar men waande zich toch veilig in Apeldoorn. Zoals Presser het omschreef was hier 'geen Sperrstunde'. Op het instellingsterrein heerste een zekere vrijheid van beweging. Men voelde zich er veilig, terwijl tegelijk het gevaar nooit vergeten werd.¹⁴ Deze veilige stemming voelde ook het personeel, zo zei de destijds 18-jarige uit Amsterdam overgekomen leerling-verpleger Eli Asser:

Op 4 mei 1942 stapte ik met mijn koffertje op de trein naar Apeldoorn. Eefje Croisset, mijn verloofde, kreeg zes maanden later een benoeming als schoonmaakster in Het Apeldoornsche Bosch. We voelden ons er veilig, we waren jong en vrij. Samen met een stel vrienden richtte ik een clubje op om personeel en patiënten te amuseren. In de grote ontspanningszaal voerden we toneelstukjes, sketches

¹⁰ Claartje van Aals, *Als Ik Wil Kan Ik Duiken...: Brieven Van Claartje Van Aals, Verpleegster in de Joods Psychiatrische Inrichting Het Apeldoornsche Bosch, 1940-1943*, ed. Suzette Wyers (Amsterdam: Rap, 1995), 89.

¹¹ Mulder and Tijen, *De Ontruiming*, 9-12.

¹² 22 januari 1943 - *Apeldoornsche Bosch / Auschwitz - P164 - Pauline Alida Vomburg*, 2.19.296, inv. 904, *Inventaris van het archief van het Nederlandse Rode Kruis - Collectie Westerbork, Nationaal Archief, Den Haag*.

¹³ Hanneke Oosterhof, *Het Apeldoornsche Bosch: Joodse Psychiatrische Inrichting, 1909-1943* (Heerlen: De Voorstad, 1989), 25.

¹⁴ Jacques Presser, *Ondergang: De Vervolging en Verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* ('S-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1965), 321-322.

en leuke liedjes op. Op oudjaarsavond 1942 organiseerden we een grote revue met de patiënten. De moeilijkheid was dat niemand zich realiseerde op wat voor een vulkaan we eigenlijk leefden.¹⁵

Hoofdverpleegster Jetty van Geens stelde dat er wel degelijk gesproken werd over die figuurlijke vulkaan. 'Er lag iets te zinderen, te smeulen. Er hing wel iets in de lucht. Daar hadden we het ook over, want Westerbork.. Dat was gewoon bekend.' Toch had ze de ontruiming nooit echt verwacht. 'Wie vergrijpt zich nu aan een krankzinnigengesticht? Dan moet je zelf wel krankzinnig zijn,' zo stelde Van Geens in 1993 in een RVU documentaire van Jan Kelder en Suzette Wyers. Dat de dreiging bekend was, maar toch geen bijzonder prominente plek innam in de instelling, benadrukt ook terreinknecht Sal van Son. 'We beseften eigenlijk helemaal niet wat er aan de hand was. Op een gegeven ogenblik kwamen er uit Westerbork allemaal ernstige psychiatrische patiënten. Die werden bij het hoofdgebouw met auto's en busjes afgeleverd en dat gaf je eigenlijk nog een gevoel van veiligheid; want nou, als ze hier patiënten naartoe brengen dan is het misschien nog wel veilig hier. Er waren zeker wel geruchten dat de hele boel zou worden opgeheven maar ik liet het echt langs me heen lopen. Mijn ouders woonden in Apeldoorn dus daar kon ik nog gewoon heenlopen - fietsen mocht ik niet meer - maar ik heb het niet ingezien en niet in willen zien denk ik.'¹⁶

Toch benadrukt Van Geens ook de mindere kanten aan het leven in de inrichting in die periode. Er ontstonden steeds meer tekorten. Met patiënten plukte het personeel de topjes van brandnetels om te koken, terwijl bij het eten van bloemkool de rupsen meer dan eens uit het eten kwamen zetten. 'Het was allemaal niet zo lekker en niet zo veel.'¹⁷

Ondanks de relatief veilige sfeer is de inrichting wel degelijk gewaarschuwd voor wat komen ging. In november 1942 zijn alle artsen van Het Apeldoornsche Bosch namelijk nog – onder voorwaarde van strikte geheimhouding – ingelicht dat de Duitsers met het plan zouden lopen om de hele instelling te ontruimen, zo stelde dr. Querido kort na de oorlog. Hoewel dit de artsen grote angst inboezemde, werd men enkele dagen gerustgesteld door de mededeling dat van het plan werd afgezien; vervoersmoeilijkheden zouden het plan onuitvoerbaar maken.¹⁸ Omdat er bovendien in het najaar van 1942 nog herhaaldelijk patiënten vanuit Westerbork naar Het Apeldoornsche Bosch kwamen, werd niet langer verwacht dat de Duitsers iets met de instelling van plan waren. Dit is begrijpelijk; Zelfs op 17 januari 1943, vier dagen voor de ontruiming, werden nog 21 patiënten vanuit Westerbork naar Apeldoorn gestuurd.¹⁹ In het verlengde hiervan bestaat het verhaal dat veel geestelijk gezonde Joden zich tijdens

¹⁵ Mulder and Tijen, *De Ontruiming*, 13.

¹⁶ Jan Kelder en Suzette Wyers, *Het Apeldoornsche Bosch*, Hilversum: RVU, 1993.

¹⁷ Kelder en Wyers, *Het Apeldoornsche Bosch*.

¹⁸ Nationaal Archief, 2.19.296, inv. 904.

¹⁹ Ingevulde formulieren zogenoemde "Transportscheine" voor het vervoer van zieke gevangenen naar ziekenhuizen o.a.a. het Academisch Ziekenhuis in Groningen en Het Apeldoornsche Bosch voor behandeling, onder begeleiding van een marechausseebeambte met toestemming van de Lagerkommandant, juli - december 1942 (1942), 2.19.296, inv. 421, Inventaris van het archief van het Nederlandse Rode Kruis - Collectie Westerbork, Nationaal Archief, Den Haag. Manuscript 'Het drama van Het Apeldoornsche Bosch' door N. Speyer, NIOD DOC II, inv.nr. 1337, NIOD, Amsterdam.

de oorlog op hebben laten nemen in Het Apeldoornsche Bosch, maar dit was volgens dr. Querido enkel voor sommige mensen uit Westerbork het geval.²⁰ Hoe het ook zij, de illusie dat Het Apeldoornsche Bosch in ieder geval enige veiligheid bood was wijd verbreid.

Zo geleidelijk als de angst in die laatste maanden van 1942 wegebde, zo abrupt leefde hij ook weer op. Deze opleving werd veroorzaakt door het bezoek van SS-Hauptsturmführer Ferdinand Aus der Fünten op 11 januari 1943. Bij dit bezoek maakte de in burgerkleding gehulde SS'er samen met geneesheer-directeur Lobstein een wandeling over het instellingsterrein. Hoewel Lobstein de indruk kreeg dat Aus der Fünten kwam om ruimte te zoeken voor het onderbrengen van extra Joden, sloeg de artsen de schrik om het hart toen zij hoorden dat Aus der Fünten naar de nabijheid van een treinhalte had geïnformeerd, hetgeen voor dr. Querido en dr. Mendels reden genoeg was om hun kinderen te laten onderduiken.²¹ In werkelijkheid kwam Aus der Fünten naar de instelling om een plattegrond te krijgen voor de Waffen-SS. Rauter wenste op deze manier na te kunnen gaan of de paviljoens geschikt waren om als herstellingsoord voor de Waffen-SS te dienen, hetgeen op basis van de plattegrond mogelijk werd geacht. De ontruiming van Het Apeldoornsche Bosch kreeg via een indirect bevel van SS-Obersturmbannführer Eichmann groen licht.²² Deze ontruiming was ingegeven door de Jodenvervolging, de timing ervan werd gestuurd door de behoefte aan ruimte voor de SS.

3.2 De ontruiming van Het Apeldoornsche Bosch

Op 20 januari 1943 arriveerden 100 mannen van de ordedienst uit Westerbork in Apeldoorn. Lagerkommandant Gemmeker was bij aankomst in Apeldoorn verbaasd te horen dat de ontruiming pas een dag later plaats zou vinden. Het hierdoor ontstane rumoer bood een onverwacht, doch cruciaal, dilemma voor de aanwezige medewerkers en sommige patiënten: vluchten of blijven. In de nacht van 20 op 21 januari 1943 ontvluchtten naar schatting 175 medewerkers en 80 patiënten de instelling. Verpleegster Claartje van Aals schreef in een brief vastbesloten maar angstig: 'Wat zal er van ons worden? Het is net of ik dronken ben. Als ik wil kan ik duiken, maar ik voel me verplicht om met de mensen mee te gaan, want daar gaat je hart toch ook wel naar uit.'²³ Dat het acute gevaar inmiddels duidelijk was bij het personeel, blijkt ook wel uit de woorden van leerling-verpleger Remi Frank.

Dit is waarschijnlijk de bewogenste nacht van mijn leven. Ik zit in de wacht op de ziekenzaal van een krankzinnigengesticht, wat gedoemd is binnen het etmaal te zijn vertrokken naar onbekende oorden.²⁴

²⁰ Nationaal Archief, 2.19.296, inv. 904.

²¹ Hannah van den Ende, 'Vergeet Niet Dat Je Arts Bent': Joodse Artsen in Nederland 1940 - 1945 (Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2015), 191. Nationaal Archief, 2.19.296, inv. 904.

²² Loe de Jong, Jodenvervolging in Nederland 1940 - 1945 (Almere: Uitgeverij Verbum, 2018), 1039-1040. Presser, Ondergang, 324.

²³ Van Aals, Als Ik Wil Kan Ik Duiken..., 104-106.

²⁴ "Jeremia (Remi) Frank," Herinneringscentrum Kamp Westerbork, accessed March 3, 2023, <https://westerborkportretten.nl/westerborkportretten/jeremia-remi-frank>.

De ontruiming van de instelling stond onder leiding van Aus der Fünten, terwijl Wilhelm Zöpf - hoofd van de Nederlandse deportaties - bij het station de coördinatie op zich nam. Bij het geven van de motivatie voor de ontruiming zou eerstgenoemde kort en klinisch geweest zijn, zo schreef het Algemeen Handelsblad bij de rechtszaak naar Aus der Fünten in 1949: 'Deze actie is nodig. Wij Duitsers hebben dit ook gedaan, want dit zijn onnuttige monden.'²⁵ Op de vraag van geneesheer-directeur Dr. Lobstein wat er met de patiënten ging gebeuren, reageerde de Hauptsturmführer niet minder ijzig. Hij stelde dat hij door zijn bezoek aan de instelling op 11 januari 1943 had gezien dat de instelling toch geen werk meer voor de patiënten had en dat hij daarom de leiding overnam; in Duitsland was immers werk genoeg.²⁶ Toen dr. Lobstein hierop reageerde dat bepaalde patiënten niet te vervoeren zouden zijn, was Aus der Fünten stellig en duidelijk: 'Für uns sind alle Patiënten transportabel.' Ook de inmiddels toegesnelde inspecteur van het Krankzinnigenwezen Audier liet de ontruiming niet onberoerd. Audier was als NSB'er dan wel rechtstreeks door Rijkscommissaris Seyss-Inquart aangesteld, toch wijst niets erop dat hij bij zijn werkzaamheden onbehoorlijk te werk is gegaan. In de woorden van Loe de Jong: 'prevaleerde bij hem de menselijkheid boven de trouw aan het nationaalsocialisme'. Hierdoor kon het voorkomen dat Audier nog bij Aus der Fünten heeft geïnformeerd wat hij bij de inrichting kwam doen, maar nadat de SS'er antwoordde dat hij niet gewend was toelichting te geven over zijn werkzaamheden, werd Audier onder dreiging zelf gedeporteerd te worden zonder pardon aan de kant geduwd.²⁷ Na de tussenkomst van Audier vertrok Aus der Fünten samen met dr. Speijer voor een rondgang langs de paviljoens. Dat het dedain van de SS'er niet door iedereen geaccepteerd werd, blijkt wel uit de aanvaring die hoofdverpleegster Jetty van Geens met hem had.

Van Geens: "Tussen 20:00 en 20:30 gaat de deur open en wie komt er binnen? Aus der Fünten, hele knappe man. Heel groot, met zo'n hatelijke rotpet en hij had een jas met van dat glimmende satijn. Ook had hij een stok waarmee hij tegen zijn laars aan zat te tikken, steeds maar dat verrotte arrogante tikken van die kerel. En achter hem, daar komt dokter Speijer – die was niet groot – binnen. Toen stonden we in dat halletje, achteraf dacht ik dat hij me wel op had kunnen vreten zo klein dat het was, waarbij Aus der Fünten naar beneden kefte: "Die Oberschwester."

Toen Van Geens te kennen gaf dat zij dat was reageerde Aus der Fünten op denigrerende wijze: "Was?! Du?!"

Van Geens: "Nou en ik krijg me daar de pest in, want mij was altijd geleerd dat je 'du' tegen je familie zegt, maar niet tegen iemand die je niet kent. Ik ben verdomme niet bij jou op school geweest. Ik zeg "Du?! Sie, nicht wahr?" en dat ook flink hard terug. Sodemieter op dacht ik bij mezelf. Ik word dan ook vals en dan ga ik knokken hé, ja verschrikkelijk."

²⁵ *Verslag van het Algemeen Handelsblad van 14 december over het proces tegen F.H. aus der Fünten over de gang van zaken rond de liquidatie van Het Apeldoornsche Bosch in januari 1943, (1949), 1066, inv. 983, Archief van de Vereeniging Centraal Israëlietisch Krankzinnigengesticht in Nederland (1849 - 2008), Stadsarchief Amsterdam. De Jong, Jodenvervolging in Nederland 1940 - 1945, 1041.*

²⁶ *Hanneke Oosterhof, Het Apeldoornsche Bosch: Joodse Psychiatrische Inrichting, 1909 - 1943 (Heerlen: De Voorstad, 1989), 33.*

²⁷ *Dossier G4: Ingekomen rapporten over de ontruiming van de Joodse inrichting "Het Apeldoornsche Bosch" en medische experimenten in concentratiekampen, 2.19.053.02, inv. 19, Inventaris van het archief van de Organisatie Medisch Contact, (1940) 1941-1945, Nationaal Archief, Den Haag. De Jong, Jodenvervolging in Nederland 1940-1945, 1039.*

Aus der Fünten reageerde vervolgens tamelijk bedrukt: “So sie wollen.”

Van Geens: ‘Ja, bitte’. Nou en toen begon het gekifter. Dokter Speijer stond met zijn handen voor de mond, die dacht dat Aus der Fünten mij wat aan zou doen. Maar hij wilde de sleutels hebben, hij wilde de medicijnen hebben en de persoonsbewijzen. Ook wilde hij het paviljoen zien, memoreert Van Geens. Nou die persoonsbewijzen zijn hier niet, die zijn allemaal op kantoor. En qua medicijnen gaat alles wat gevaarlijk is weg en we hebben praktisch niks in huis. Vervolgens wilde hij het paviljoen zien en daarheen had je een grote trap naar boven. Ik moest eerst die trap op van hem maar dat weigerde ik. Ik heb hem even laten voelen dat hij eerst moet want een vrouw voor je de trap op laten gaan hoort niet. Als jij het niet weet zal ik het je wel effe vertellen. In die toestand was ik toen. De eerste de beste man die mij op de knieën krijgt moet nog geboren worden. Dus wij naar boven, terwijl hij nog wat schijterig was dat ik misschien wat zou doen achter zijn rug. Wij kwamen boven en daar hadden we een hele rijke mevrouw die voor een man érg gevaarlijk was. Ze liep altijd bloot, ze had een prachtige inboedel en alles deed ze zelf. De enige man die daar getolereerd werd was dokter Speijer met zijn witte jas. Die vrouw was ziek geworden toen ze merkte dat ze beduvelde werd door haar man. Dus ik knikte naar dr. Speijer en die begreep mij meteen. Dus ik haal onder mijn schort mijn sleutel vandaan, steek hem in het slot en doe gelijk een stap aan de kant, want ik wist wat er kwam. Hij niet. En een lol dat ik had. Hij stond daar zo arrogant te kijken en die deur ging open, waarop hij even flink naar binnen wil marcheren... Maar daar kwam die mevrouw als een beest aangestoven en krijsen dat ze deed. Nou, ik heb hem nog nooit zo hard weg zien lopen. Ik dacht “Ziezo, dat is voor mij.”²⁸

Bovenstaand verhaal, afkomstig uit de eerder aangehaalde RVU documentaire uit 1993, is typerend voor de kranigheid waarmee veel medewerkers van de instelling zich hebben verweerd. Men gaf om de patiënten en wenste hen niet in de steek te laten. Dat gold ook voor Jetty van Geens. Toch zou ze de deportatie niet meemaken. Van Geens was door haar kranige verweer opgevallen en aangezien zij als half-Joodse geen Jodenster droeg moest ze zich van Aus der Fünten de volgende dag met haar ouders melden.²⁹ Hierna werd ze het terrein afgezet, hetgeen haar naar alle waarschijnlijkheid voor een voortijdige dood heeft weten te behoeden. Van buitenaf zag Van Geens nog wel op welke gruwelijke wijze de paviljoens leeggehaald werden.

Er werden mensen in de auto’s geladen. Als iemand nog in bed lag werd hij of zij er zo uitgedragen met dekens en al. Het kale bed bleef staan maar het matras en de patiënt erin wordt tezamen met de dekens gewoon overgeheveld van een lekker warm bed in een mooie inrichting naar een vrachtwagen. En toen de eerste laag klaar was, ging daar gewoon een laag bovenop. En vervolgens nog een laag, en nog één. Totdat het vol was.³⁰

²⁸ Kelder en Wyers, *Het Apeldoornsche Bosch*.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ *Ibid.*

Ondanks het feit dat de temperaturen niet ver boven het vriespunt lagen, werden patiënten die niet aangekleed waren zonder pardon enkel in nachtgewaad of zelfs naakt de vrachtwagens ingeladen. Er waren er ook bij die in een dwangbuis de vrachtwagens ingeduwd werden. De reacties van de patiënten liepen uiteen van totale passiviteit tot een uitzinnig gejammer.³¹ Terwijl de paviljoens door de ordedienst leeggehaald werden, zagen veel medewerkers en enkele patiënten kans om te vluchten. Dit kon doordat de ontruiming op meerdere vlakken chaotisch verliep, zo stelt Elly van Creveld na de oorlog. Ook schrijft ze dat ze 'een paar mensen in de bomen heeft zien hangen', terwijl luid geschreeuw het geronk van de vrachtwagens overstemde.³² Net deze onrust op het terrein was voor patiënte Klaartje Beekman-Velleman het teken om te vluchten.

Ik begreep dat ik en de andere vrouwen de dood tegemoet zouden gaan. Ik mocht die dag in de tuin wandelen. Het was goed weer. Ik heb toen het besluit genomen om te vluchten. Ik ben met achterlating van mijn goed over het niet hoge hek - waarmede de inrichting omgeven was, geklommen - nadat ik eerst nog een andere vrouw daar overheen geholpen had. Eenmaal over het hek zijnde moest ik nog over een slootje springen. Dat heb ik gedaan en ik ben mijn eigen weg gegaan.³³

Hoewel de keuze om te vluchten met de kennis van nu begrijpelijk is en de keuze om dat niet te doen absurd lijkt, bleek dat op het moment zelf voor velen anders te liggen. Zo wilde Sal van Son zijn bekenden uit de Apeldoornse Joodse gemeenschap - sinds 18 januari door Van Son en Pauline Vomberg vanwege de vermeende veiligheid in het ontspanningshuis op instellingsterrein ondergebracht - niet in de steek laten bij de ontruiming. De autoriteit van zijn vader bleek echter groter, waardoor Van Son na het nodige aandringen het gestichtsterrein ontvluchtte. Ook Lenie Leuiken en haar vriend Coen Hoek hadden op voorhand afgesproken te vluchten, maar toen het moment daar was veranderde hij van gedachten: 'Ik laat mijn patiënten niet in de steek.' Lenie Leuiken heeft haar eerste liefde nooit meer teruggezien. Naast het plichtsgevoel voor de verzorging van patiënten en het verloop van prille liefdes moesten er meer dan eens op andere vlakken moeilijke keuzes worden gemaakt. Zo zat het broertje van verpleegster Coby van Brakel in het kindertehuis Achisomog, maar Van Brakel had geen sleutel en kon daar dus niet bij komen. Zelf begreep ze de ernst van de situatie heel goed. 'Het was nu of nooit. En dat was net op tijd.' Van Brakel heeft haar broertje met het syndroom van Down, Herman, nooit meer teruggezien.³⁴ Terwijl Aus der Fünten zijn ronde met dr. Speijer maakte, waren zijn collega's bezig inzicht te krijgen in het gebruik van de faciliteiten. Zo was Hauptsturmführer Mayer - hij was tevens medicus - bijzonder geïnteresseerd in het instrumentarium en de microscopen. Hij commandeerde dr. Mendels mee naar de röntgenkamer, zodat hij een uitgebreide uitleg en de sleutels van de ruimtes kon krijgen. Tegelijkertijd moest dr. Querido met een SS'er over het terrein om alle zaklampen op te eisen en de verschillende deuren af te sluiten, vermoedelijk om verdere ontsnappingen te voorkomen. Toen de artsen deze taken volbracht hadden, werden ze onder bewaking weer in de commissiekamer

³¹ *De Jong, Jodenvervolging in Nederland, 1042.*

³² *Mulder and Tijen, De Ontruiming, 30.*

³³ *22 januari 1943 - Apeldoornsche Bosch - Klaartje Beekman-Velleman, 2.19.296, inv. 906,*

Inventaris van het archief van het Nederlandse Rode Kruis - Collectie Westerbork, Nationaal Archief, Den Haag.

³⁴ *Kelder en Wyers, Het Apeldoornsche Bosch.*

opgesloten. Het lagere personeel verbleef in de eetzaal, waar enkele gewapende SS'ers hen op tamelijk brute wijze bewaakten. Toen dr. Lobstein 's nachts in de eetzaal kwam kijken, werd hij door een SS'er met een riem geslagen. Lobstein, hier duidelijk niet van gediend, zei dat hij de geneesheer-directeur van de instelling was. De repliek die Lobstein hierop kreeg is sprekend: 'Ach was, Direktor, ich bin der Direktor.'³⁵ Gedurende de nacht van de ontruiming werden veel van de aanwezige kostbaarheden geplunderd door de SS. De schade van deze plunder- en vernielingstocht werd na de oorlog op f 675.000 geschat. In het boek *Wie in tranen zaait...* wordt een getuigenverslag van deze nacht aangehaald.

Het is niet te beschrijven in welke toestand zich alle gebouwen na deze plundering bevonden. De inhoud van alle kleerkasten, nachtkastjes, medicijnkasten, enz. lag op de grond, kleeven, boeken, schoenen, wasgoed, ondergoed, injectiespuiten, geneesmiddelen, levensmiddelen, dit alles bedekte in een laag van 15-20 cm hoogte alle kamers, trappen, vloeren en gangen. De schilderijen werden van de muren gehaald, de deuren ingetrapt. Na 40 minuten SS plundering was de inrichting zo verwoest en onvervangbare waarden zo vernietigd, alsof een bombardement had plaats gehad. Eerst hadden zij genoeg aan geld, ringen en andere voorwerpen van waarde (horloges enz.), maar de volgende dag reden zij een autobus voor het gebouw van de eerste klas-patiënten, en vulden deze, met alles wat er was, en verdwenen er mee. Later moesten ze de geroofde meubels terugbrengen.³⁶

Nadat vele vrachtwagens af en aan waren gereden, werd dr. Querido om 2 uur 's nachts gewekt om samen met Aus der Fünten nog een laatste ronde over het instellingsterrein te lopen. Doel hiervan was het controleren van de reeds ontruimde paviljoens. Bij deze ronde viel het Querido op dat in alle ontruimde paviljoens de gereedstaande maaltijdpakketten achtergebleven waren. Bij het kindertehuis Achosimog aangekomen, waagde Querido tegen beter weten in nog een poging om kinderen te redden. Hij legde uit dat deze kinderen enkel voor hun opvoeding tijdelijk in Het Apeldoornsche Bosch waren ondergebracht, ze waren immers niet krankzinnig. Voor Aus der Fünten maakte dit weinig uit: 'Sie sind asozial, das ist die Hauptsache.' Ook hieruit blijkt dat de ontruiming van de instelling geen direct gevolg was van de zorgfunctie ervan. Aan het eind van de ronde kwamen Querido en Aus der Fünten bij het personeelsziekenhuis aan, waar personeelsleden met longtuberculose, maagbloedingen en sepsis verpleegd werden. Al vrij snel merkte Querido hier dat zij die 'zichzelf niet konden helpen' met de patiënten meegenomen zouden worden, waardoor de arts nog verwoede pogingen deed om zijn collega's weer enigszins op de been te krijgen. Toch wist Querido de wegvoering van de zware zieken niet te voorkomen.³⁷

Nadat de ontruiming van de patiënten voltooid was, sprak Aus der Fünten het aanwezige personeel toe. Hij had 50 verpleegsters nodig. Hierbij werd de belofte gedaan dat zij weer zouden terugkeren, terwijl ook de mogelijkheid tot het werken in een modern ziekenhuis voorgespiegeld werd. Toen boden 20 verplegers en verpleegsters zich vrijwillig aan. De overige 30 werden daarna door Aus der Fünten geselecteerd. Uiteindelijk zouden er zestien verplegers en zesendertig verpleegsters op het 869

³⁵ Nationaal Archief, 2.19.053.02, inv. 19.

³⁶ Renate Gertrud Fuks-Mansfeld, Armand Sunier, en Francine Püttmann,

Wie in Tranen Zaait ...: Geschiedenis Van De Joodse Geestelijke Gezondheidszorg in Nederland (Assen: Van Gorcum, 1997), 109.

³⁷ Nationaal Archief, 2.19.053.02, inv. 19. Nationaal Archief, 2.19.296, inv. 904.

patiënten tellende transport meegaan.³⁸ De overige personeelsleden bleven nog in de instelling en zouden op 16 februari, vanuit Westerbork, naar Auschwitz gevoerd worden.

3.3 De deportatie

Om zeven uur in de ochtend van 22 januari 1943 vertrok het transport uit Apeldoorn naar Auschwitz-Birkenau.³⁹ Wie er allemaal met dit transport zijn meegegaan is tot op de dag van vandaag niet precies bekend, omdat er destijds geen lijsten van opgesteld zijn. Normaal gesproken werden er in Westerbork passagierslijsten opgesteld, maar aangezien dit het enige Nederlandse transport is geweest dat rechtstreeks naar Auschwitz ging, is dat hier niet het geval. Historicus Jacques Presser stipte in zijn magnum opus *Ondergang* als eerste aan dat verscheidene verklaringen over de afloop van het patiëntentransport de ronde deden.⁴⁰ Het patiëntentransport wordt in latere publicaties over Het Apeldoornsche Bosch meestal slechts summier beschreven. Andere publicaties zijn juist heel stellig in het beschrijven van de afloop van het transport.⁴¹ Omdat deze beschrijvingen behoorlijk uiteenlopen, is een nadere uiteenzetting van de verschillende perspectieven noodzakelijk.

Perspectief 1:

Om de werking van Auschwitz te begrijpen is het noodzakelijk om haar algemene geschiedenis te kennen. Auschwitz werd in 1940 geopend om plaats te bieden aan de vele door de Nazi's gearresteerde Polen. Hiervoor werd het basiskamp - later Auschwitz I genoemd - gebruikt. Dit kamp bestond hoofdzakelijk uit vooroorlogse barakken van het Poolse leger. Aangezien dit kamp relatief klein was, begonnen de Nazi's in 1941 op niet al te grote afstand van Auschwitz I met de aanleg van het kamp Birkenau. Dit kamp werd het middelpunt van de moordpartijen. Een meerderheid van de slachtoffers kwam in Auschwitz-Birkenau om het leven. Naast het zogenoemde Auschwitz I en Auschwitz II kende Auschwitz ook nog meer dan veertig kleinere werkkampen. Monowitz is hiervan het bekendste voorbeeld.⁴² In deze context is het belangrijk te weten dat Auschwitz-Birkenau in het begin van 1943 nog niet volledig operationeel was. Auschwitz I had weliswaar een operationele gaskamer, maar deze had slechts een geringe capaciteit. Crematoria II t/m V in Birkenau waren in de beginmaanden van 1943 nog niet in gebruik. Hierdoor was de capaciteit van Auschwitz' moordmachine nog relatief

38 Mulder and Tijen, *De Ontruiming*, 30-31. De Jong, *Jodenvervolging in Nederland 1940-1945*, 1044.

39 Mulder and Tijen, *De Ontruiming*, 33-34.

40 Presser, *Ondergang*, 329-330.

41 Roxanne van Iperen, "De vergeten slachtoffers van Het Apeldoornsche Bosch," *Vrij Nederland*, januari 21, 2020, <https://www.vn.nl/het-apeldoornsche-bosch->; Hanneke Oosterhof, *Het Apeldoornsche Bosch: Joodse Psychiatrische Inrichting, 1909-1943*. Heerlen: De Voorstad, 1989reconstructie/?token=UWNWYUpoOU92Ui82N1hQVVdGa1E4N3N4TH-JNenQ1UnBvVoxZM3p5SINWMD0. De Jong, *Jodenvervolging in Nederland 1940 - 1945*, 1044 - 1045.

42 "KL Auschwitz-Birkenau," *Memorial and Museum Auschwitz-Birkenau*, <https://www.auschwitz.org/en/history/kl-auschwitz-birkenau/>.

beperkt.⁴³ Doordat de verbrandingsovens het formaat van dit transport niet aankonden, werd een deel van de patiënten in een kuil in de open lucht verbrand, zo vertelde de Nederlandse muzikant Levie Louis Bannet in een naoorlogse verklaring.⁴⁴ Dit wordt binnen de historiografie van Het Apeldoornsche Bosch herhaaldelijk aangedragen als de gebruikelijke moordmethode. Loe de Jong schrijft:

De speciale trein uit Apeldoorn kwam op zondag 24 januari in Auschwitz-Birkenau aan. De zestien verplegers en zesendertig verpleegsters werden naar de quarantainebarakken van het immense concentratiekamp gevoerd. Van de in totaal 869 patiënten waren enkelen onderweg overleden en van de andere patiënten renden sommigen weg op het lange perron; zij werden neergeknald. De overigen werden door een Joodse werkploeg (onder hen enkele Nederlanders), die door tierende SS'ers met knuppels werd opgejaagd, eerst in kipkarren gegooid en vervolgens uit die kipkarren in vrachtauto's die kwamen aanrijden. De vrachtauto's voerden hun niet naar de gaskamers maar naar een van de grote langgerekte kuilen waarin de lijken van vergasten verbrand werden. Hoog laaiden er de vlammen op. De pas aangekomenen werden er midden in gesmeten. Brokken hout en blikken petroleum volgden.⁴⁵

De herkomst van de door De Jong aangehaalde uitleg is niet geheel duidelijk; de informatie zou door een van de leden van het bij de gaskamers en verbrandingskuilen dienstdoende Kommando zijn gegeven aan een Nederlands lid dat deelgenomen had in het Kommando dat verantwoordelijk was voor het vervoeren van de Apeldoornse groep in de kipkarren en vrachtwagens. Volgens De Jong werd deze modus operandi vaker gebruikt in Birkenau bij groepen slachtoffers voor wie men de gaskamers niet in werking wilde stellen.⁴⁶ Dat dit voorkwam, betekent overigens niet automatisch dat het in dit geval ook zo was.

Perspectief 2:

Volgens een verklaring van leerling-verpleegster Dorit Schaeffer in 1946 - zij kwam in februari met het medewerkerstransport in Auschwitz aan en sprak toen met drie collega's die het patiëntentransport meegemaakt hadden - is het verplegend personeel in Apeldoorn al van de patiënten gescheiden in de treinen. Er waren speciale wagons voor het personeel en voor de patiënten, de laatsten werden door de Duitsers geplombeerd, waarbij zou zijn gesteld dat 'de patiënten geen verzorging meer nodig hadden'. Bij aankomst in Auschwitz-Birkenau zouden in de wagons van de patiënten gaten zijn geboord waar slangen doorgevoerd werden, waarna door middel van cycloongas een einde aan het leven van deze mensen werd gemaakt. Pas daarna durfden de Nazi's de wagons open te maken, waarna de

43 "Gas chambers," *Memorial and Museum Auschwitz-Birkenau*,
<https://www.auschwitz.org/en/history/auschwitz-and-shoah/gas-chambers/>.

44 23 januari 1943 - Auschwitz - Levie (Louis) Bannet, 2.19.296, inv. 907,
Inventaris van het archief van het Nederlandse Rode Kruis - Collectie Westerbork, Nationaal Archief, Den Haag.

45 De Jong, *Jodenvervolging in Nederland 1940 - 1945*, 1044 - 1045.

46 De Jong, *Jodenvervolging in Nederland 1940 - 1945*, 1044 - 1045.

lichamen door mannen en het verplegende personeel in vrachtwagens werden geladen. Verplegend personeel dat hierbij verzet pleegde werd voor straf eveneens vergast.⁴⁷ Dit biedt ook een mogelijke verheldering voor de naoorlogse verklaring van de Amsterdamse textielhandelaar J. Pront. Hem viel namelijk op dat dit het enige transport is geweest waar de mensen simpelweg uit de treinen geladen werden; meestal werden gedeporteerden de trein uitgeslagen.⁴⁸ Volgens de in het vorige perspectief aangehaalde Bannet noemde een Amsterdams Sonderkommando-lid dit transport 'het ergste wat hij had moeten meemaken'. Deze mensen waren door het transport al 'heel bevuild, halfdood of helemaal dood'.⁴⁹

Hoewel in diverse publicaties over Het Apeldoornsche Bosch wordt geschreven dat de patiënten (levend) in kuilen verbrand zijn, is het dus aannemelijker dat de patiënten vrijwel allemaal al overleden waren voordat de kuilen bereikt werden. Door de geringe capaciteit van de crematoria in het voorjaar van 1943 zullen de lichamen waarschijnlijk wel in kuilen verbrand zijn, maar de patiënten waren toen waarschijnlijk al niet meer in leven. De 16 verplegers en 36 verpleegsters die meegereisd waren, zijn eerst nog als gevangenen opgenomen.⁵⁰

Perspectief 3:

Naast de verbranding in de kuilen en de vergassing in de wagons doen er nog twee gedetailleerde verklaringen de ronde. Jacob van Gelder, sinds 1942 gevangene in Auschwitz, stelt getuige geweest te zijn van het transport, al kwam hij hier pas achter toen hij de bagagelabels las. Volgens hem werden bij het openen van de deuren de gebruikelijke SS-methodes van schreeuwen, slaan en schoppen toegepast. De patiënten reageerden nauwelijks op dit angstaanjagende gedrag van de SS, waarbij hun gedrag gekenmerkt werd door hevig heen en weer lopen. Van rijen vormen was door de paniek geen sprake. Van Gelder vermoedde dat de geesteszieken waarschijnlijk maar weinig van de situatie begrepen. Twee of drie mensen lukte het om door de SS-afzetting heen te komen, waarna zij werden neergeschoten. Toen één patiënt door een hond in zijn hand gebeten werd, ontstond er een totale chaos. De gebeten man raakte namelijk in paniek en begon wild om zich heen te slaan, hetgeen ook bij andere patiënten totale paniek ontketende. Deze paniek sloeg over naar de SS. Er werd in het wilde weg op de patiënten geschoten om de orde weer te herstellen. Dit lukte uiteindelijk, hoofdzakelijk door de kalmerende hulp van het verzorgende personeel, al kwamen hierbij volgens Van Gelder tientallen krankzinnigen om het leven.⁵¹ Het verhaal van Van Gelder lijkt op dat van de Slowaakse Auschwitzoverlevende Rudolf Vrba. Hij schrijft in zijn boek *Ik Ontsnapte uit Auschwitz* over de aankomst van 'een transport met enkele honderden patiënten uit Joodse psychiatrische inrichtingen uit Nederland' in januari 1943. Ze zouden na een twaalf dagen durende reis, onder mensonterende omstandigheden, zijn aangekomen. Volgens

47 22 januari 1943 – Apeldoornsche Bosch – D. Schwarzman-Schaeffer, 2.19.296, inv. 905,

Inventaris van het archief van het Nederlandse Rode Kruis - Collectie Westerbork, Nationaal Archief, Den Haag.

48 Stadsarchief Amsterdam, 1066, inv. 983.

49 Nationaal Archief, 2.19.296, inv. 907.

50 Mulder and Tijen, *De Ontruiming*, 33-34.

51 Jacob van Gelder, *Naar de hel... en terug* (Den Haag: De Nieuwe Haagsche, 1998), 76-77.

Vrba waren sommigen van hen echt krankzinnig en gewelddadig, terwijl er ook geestelijk gezonde mensen bijzaten die door opname gehoopt hadden onder deportatie uit te komen. Bij het transport vielen Vrba twee zaken op die het transport ongebruikelijk maakten. De eerste had te maken met de timing van de aankomst; het transport kwam bij daglicht binnen omdat Eichmanns dienstregelingen overvol waren. Ten tweede gaf de weerzinwekkende aanblik van dit transport voor de eerste en enige maal gelegenheid aan gevangenen om nauw contact met de nieuw-aangekomen gedeporteerden te hebben. De vreselijke omstandigheden van het transport vormden redenen genoeg om de gevangenen het 'vuile werk' te laten opknappen. In diverse wagons was bijna de helft van de inzittenden dood of stervende, waarbij lichamen meer dan eens al in een behoorlijke staat van ontbinding verkeerden. Toch werd Vrba pas echt getroffen door de staat van de levenden.

Wat ik echt weerzinwekkend vond was de toestand waarin de levenden verkeerden. Sommigen kwijlden, imbecielen wier geest al dood was. Anderen gingen als razenden tekeer, rukkend aan hun burens en zelfs aan hun eigen lichaam. Sommigen waren naakt, hoewel het vreselijk koud was. En overal bovenuit, boven het gekreun van de stervenden en de wanhopigen, klonk het geschreeuw van angst, van pijn, het geluid van wild, beangstigend waanzinnig gelach.

Ze [de verpleegsters] vochten om een beetje orde in deze chaos te scheppen. Hun wapens waren medicijnen en dekens, vriendelijkheid en een rustige heldhaftigheid in plaats van geweren of stokken of grommende honden.⁵²

Ondanks deze inhumane omstandigheden bleek er toch ruimte voor menselijkheid. Tussen de krankzinnigen door liepen namelijk verpleegsters die, ondanks hun gescheurde en bevulde uniformen, met kalme gezichten zorg verleenden aan hun patiënten. Hoewel ze moeite hadden om op de been te blijven, vertoonde niet een van hen het geringste spoor van paniek. Desalniettemin maakte deze bewondering in Vrba's gedachten vluchtig weer plaats voor andere zaken, aangezien hij door de SS'ers gedwongen werd de patiënten naar de vijfhonderd meter verderop staande vrachtwagens te brengen. Onder druk van een SS'er bracht Vrba met een landgenoot een tamelijk jonge patiënte in een deken gewikkeld op hardhandige wijze naar de vrachtwagen. Na verloop van tijd waren alle patiënten in de vrachtauto's geladen en was het enkel nog de vraag wat er met de verpleegsters zou gebeuren.⁵³ Hierbij heeft de SS aangeboden dat de verplegers en verpleegsters het kamp in konden, maar dit zou met de uitspraak 'Waar onze patiënten heengaan gaan wij ook' afgeslagen zijn. Zo ging het hele Apeldoornsche Bosch met volgeladen vrachtwagens richting de gaskamers en crematoria. 'In hun leven en dood bleven zij onafscheidelijk,' zo sluit Van Gelder af.⁵⁴ De feitelijkheid van de zeer gedetailleerde verklaringen van Van Gelder en Vrba is betwistbaar. Zoals aangegeven waren de grote gaskamers van Birkenau nog niet gereed. Ook wordt het 'in het wilde weg' op patiënten schieten verder nergens op deze wijze genoemd - al maakt De Jong wel notie van enkele schoten - en is dus op zijn minst twijfelachtig te noemen. Een verdere ontcrachting van deze verklaring valt te vinden in de eerder aangehaalde verklaring die Dorit Schaeffer gaf. Zij baseerde haar verhaal op

⁵² Rudolf Vrba, *Ik Ontsnapte uit Auschwitz*, vert. Martin J. Strengholt (Kampen: Kok Omniboek, 2007), 223-224.

⁵³ Vrba, *Ik Ontsnapte uit Auschwitz*, 224-226.

⁵⁴ Van Gelder, *Naar de hel... en terug*, 76-77.

de getuigenis van drie collega's die met de patiënten meegevoerd zijn. Deze collega's hebben hun versie van het verhaal doorgegeven aan Schaeffer en kunnen in dat geval dus niet bij aankomst vergast zijn. Toch kan dit scenario niet geheel uitgesloten worden. Van Gelder kan als lid van het Kanadakommando in Auschwitz - hij moest de meegekomen bagage verwerken - inderdaad bij het transport aanwezig geweest zijn. Ook Vrba was destijds in de positie om te ondersteunen bij transporten. In welk licht de verklaringen van Van Gelder en Vrba dan wel gezien moet worden is vrij voor interpretatie, maar de getuigenissen van Pront en Schaeffer sluiten het best op elkaar aan.

Het verplegend personeel dat niet op het vrijwillige verzoek van Aus der Fünten was ingegaan maar ook niet gevlucht was, werd op 22 januari naar Westerbork overgebracht, waarna uiteindelijk ook hun bestemming Auschwitz werd.⁵⁵ Van dit transport zijn wel passagierslijsten opgesteld, maar ook hier lijken gaten in de administratie te zitten. Ook de naar veiligheid gevluchte Sal van Son stond op de lijst.⁵⁶ Ondanks dat er vanaf het moment van deportatie vooral veel onduidelijk is over het lot van eenieder, wordt in het ooggetuigenverslag van een medewerker die de deportatie wel overleefde wel ingegaan op het lot van veel collega's: zij werden in de eerste twee weken vermoord of kozen zelf de dood 'omdat zij de lichamelijke en geestelijke kwellingen niet konden volhouden'.⁵⁷ Van de ongeveer 100 gedeporteerde personeelsleden overleefden slechts 14 mensen. Van de ondergedoken en gevluchte personeelsleden overleefden ongeveer 75 personen de oorlog.⁵⁸ In totaal kostte de liquidatie van Het Apeldoornsche Bosch meer dan 1300 mensen het leven.

3.4 Het Apeldoornsche Bosch na de ontruiming

De mannen van de Ordedienst keerden na de ontruiming totaal onthutst terug in Westerbork. De ravage op het instellingsterrein was zo groot dat zij werden vervangen door tweehonderd mannen van de Fliegende Kolonne. Deze groep moest helpen bij het opruimen van het instellingsterrein en er daarmee voor zorgen dat het plunderen door de SS'ers een halt toegeroepen werd. Een gedeelte van de inventaris - zoals bedden, dekens, handdoeken, gestichtskleren en draagbaren - werd naar Westerbork overgebracht. De medische apparatuur, geneesmiddelen, het laboratorium en de röntgeninstallatie waar Hauptsturmführer Mayer een bovenmatige interesse in had getoond, werden naar diverse andere plaatsen vervoerd. Er ontstond in deze periode meteen al een zekere strijd om het complex. Eerst verschenen er plakaten dat de gebouwen met inhoud door de Rijkscommissaris gevorderd waren, maar de volgende dag kondigden nog grotere aanplakbiljetten aan dat de vordering was gedaan

⁵⁵ Van Aals, *Als Ik Wil Kan Ik Duiken...*, 109.

⁵⁶ 3^e supplement betreffende de transporten in de periode 19 mei t/m 6 september 1944, het transport van 22 januari 1943 vanuit Het Apeldoornsche Bosch, overledenen in Mauthausen en Vught en aanvullingen op de andere transporten vanuit Westerbork naar het Oosten, 2.19.296, inv. 572, Inventaris van het archief van het Nederlandse Rode Kruis - Collectie Westerbork, Nationaal Archief, Den Haag.

⁵⁷ Nationaal Archief, 2.19.296, inv. 905.

⁵⁸ Van Aals, *Als Ik Wil Kan Ik Duiken...*, 109.

door de Nederlandse regering. Na tien weken opruimen en schoonmaken werd het instellingsterrein als 'Erholungsheim' - herstellingsoord - in gebruik genomen door de Waffen-SS.⁵⁹

Enkele dagen na de catastrofale deportatie van Het Apeldoornsche Bosch zijn de nog aanwezige bestuursleden van de CIK bijeengekomen. Hier besprak het vijftal de gebeurtenissen, waarbij voorzitter A.J. Mendes da Costa 'zijn leedwezen erover uit sprak, dat aldus een belangrijke taak aan de CIK is ontvallen', maar vooral ook dat de 'verzorging der patiënten zoo plotseling moest worden afgebroken; hij hoopt het beste voor hun verder lot'. Tegelijkertijd wist het bestuur van de inmiddels ontbonden Vereniging CIK in de verdere oorlogsperiode contact te houden met enkele bij de instelling betrokken personen. Zo ontving het bestuur in mei 1943 een kaartje van geneesheer-directeur Lobstein uit Westerbork. Hierin schreef hij dat zijn familie en hij het naar omstandigheden goed maken, ondanks de voortdurende dreiging van deportatie naar het oosten. Ook schreef hij dat de nog aanwezige groep 'A.B. Menschen' al veel familieleden, goede vrienden en oude bekenden zien passeren, waartoe ook vele personeelsleden en patiënten die kort voor de ontruiming het gesticht verlaten hadden.⁶⁰ Vluchten betekende dus zeker niet altijd overleven.

3.5 Het Apeldoornsche Bosch in de naoorlogse rechtspleging

Nadat de door de bevrijding ontketende euforie in Nederland in 1945 was neergedaald, werd al snel duidelijk dat het land een grote taak te wachten stond. In 1941 proclameerde Koningin Wilhelmina tijdens een radio-uitzending van Radio Oranje al dat er voor 'het handvol landverraders' in een bevrijd Nederland geen plaats meer zou zijn. Volgens historicus A.D. Belinfante nestelde deze felle bewoording zich in het Nederlandse collectieve geheugen. Na de oorlog bleek het dan ook moeilijk om een genuanceerdere formulering te hanteren. Uiteindelijk bleek een concrete toepassing van Wilhelmina's woorden uit 1941 simpelweg onuitvoerbaar, waardoor de Bijzondere Rechtspleging in een gematigder vorm tot stand kwam dan door een deel van de bevolking gehoopt was.⁶¹

In de context van dit rapport is één van deze processen het onderzoeken waard: de vervolging van Ferdinand aus der Fünten. Als S.S. Hauptsturmführer was Aus der Fünten gedurende de oorlog hoofd van de *Zentralstelle für Jüdische Auswanderung*. Dit centrale bureau fungeerde vanaf 1941 als de facilitator van de deportatie van Nederlandse Joden. Hiermee is Aus der Fünten verantwoordelijk geweest voor de deportatie van zeker 120.000 Joodse Nederlanders. Dit rapport heeft zich vooral gericht op de rol van Aus der Fünten rondom de liquidatie van Het Apeldoornsche Bosch. Doordat dit de meest spraakmakende en collectieve casus uit het verleden van Aus der Fünten was, speelde Het Apeldoornsche Bosch in 1949 ook in de rechtzaak tegen de voormalig S.S. Hauptsturmführereen

⁵⁹ Fuks-Mansfeld, Sunier en Püttman, *Wie in tranen zaait...*, 109-110. Nationaal Archief, 2.19.296, inv. 904.

⁶⁰ Fuks-Mansfeld, Sunier en Püttman, *Wie in tranen zaait...*, 110.

⁶¹ A.D. Belinfante, *In Plaats Van Bijltjesdag: De Geschiedenis Van De Bijzondere Rechtspleging Na De Tweede Wereldoorlog* (Assen: Van Gorcum, 1978), 1-3.

centrale rol. Op 13 december 1949 begon het proces tegen Aus der Füntten. Bleek, gehuld in zijn vermomfaaide Duitse uniform luisterde Aus der Füntten in de Amsterdamse rechtbank naar de tenlastelegging en de verklaringen van liefst 24 aanwezige getuigen. De verklaringen liepen qua strekking en onderwerpen uiteen over de verscheidene daden van de oorlogsmisdadiger. Volgens prof. Dr. Cohen - voorzitter van de Joodse Raad - viel er na de verwoestingen van Keulen in 1942 geen land meer te bezoeken met Aus der Füntten. Deze al dan niet voorgekomen verharding werd ruim een half jaar later ook duidelijk in Apeldoorn, waar Aus der Füntten de leiding nam over de ontruiming van Het Apeldoornsche Bosch. Volgens een andere getuige zou de Hauptsturmführer hierbij gezegd hebben dat 'iedereen gaat'. Het Jodenvraagstuk mocht niet slechts gedeeltelijk opgelost worden.⁶²

Desalniettemin werd aan Aus der Füntten tijdens het proces door enkele partijen een minder bepalende rol toebedeeld. De verklaring van W. Harster, gewezen bevelhebber van de Sicherheitspolizei, dat de Zentralstelle voornamelijk bureauwerk deed werd dan wel onmiddellijk van tafel geveegd, maar advocaat Mathuyzen wist de visie dat Aus der Füntten het grote meesterbrein achter de deportaties in Nederland was sterk te betwisten. Volgens Mathuyzen was Aus der Füntten 'een soort van vleesgeworden potlood, een fantasieloos mens met een stel hersenen als een kaartsysteem'.⁶³ In de verklaring van Aus der Füntten sijpelt de geest van deze gedachte ook door. Zo stelt hij volledig onbewogen in zijn optreden geen enkele misdadigheid te zien doordat hij voor de volle honderd procent vertrouwd heeft op de rechtvaardigheid van zijn superieuren. Verder was hij volgens eigen zeggen dan wel geen Jodenvriend, maar zou hij precies hetzelfde gedaan hebben wanneer het Engelsen of Russen had betroffen. Hij voerde zijn opdrachten altijd tot in de puntjes uit.⁶⁴

Deze verklaring laat weinig aan de verbeelding over. De in de reconstructie van de liquidatie reeds geschetste onmenselijkheid van Aus der Füntten werd in zijn eigen verklaring en de diverse getuigenverklaringen al duidelijk. Omwille hiervan wordt Ferdinand Aus der Füntten op 27 december 1949 door het bijzonder gerechtshof te Amsterdam veroordeeld tot een levenslange gevangenisstraf. Het Hof achtte bewezen dat Aus der Füntten zich schuldig had gemaakt aan oorlogsmisdaden en dat hij een groot praktisch aandeel had gehad in de onmenselijke vervolging en deportatie van tienduizenden Joodse burgers. De ontruiming van Joodse weeshuizen en krankzinnigengestichten, waaronder Het Apeldoornsche Bosch, noemde het hof 'een der grootste schanddaden die de Duitsers in ons land hebben bedreven'. Toch kreeg hij niet de zwaarst mogelijke straf toebedeeld. Het hof was namelijk van mening dat de opperste verantwoordelijkheid bij de hogere machthebbers lag.⁶⁵ Aus der Füntten was een gewetenloze machine die zich voldoende bewust was van zijn daden, maar hij stippelde niet zelf zijn orders uit. Toch zag de Bijzondere Raad van Cassatie grond genoeg om op 5 juli 1950 alsnog de doodstraf te eisen tegen Aus der Füntten. Dit zou uiteindelijk echter geen doorgang vinden;

62 "Aus der Füntten: ras-antisemit. Joodse geesteszieken werden in een speciale trein "gestopt"," *Arnhemsche Courant*, December 14, 1949, <https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&identifier=MMKBo8:000115439:mpeg21:p002>.

63 "Doodstraf geëist tegen Aus der Füntten," *Trouw*, December 15, 1949, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010936573>.

64 "Aus der Füntten: ras-antisemit."

65 "Aus der Füntten krijgt levenslang," *Algemeen Handelsblad*, December 27, 1949, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000088164:mpeg21:p005>.

in januari 1951 werd bij koninklijk besluit gratie verleend aan Aus der Fünten en nog drie oorlogsmisdadigers, waarna hen een levenslange gevangenisstraf restte.⁶⁶ Zo ver kwam het uiteindelijk niet. Na grote politieke discussies over de Vier van Breda, later de Drie van Breda en uiteindelijk de Twee van Breda werden oorlogsmisdadigers Franz Fischer en Aus der Fünten op 27 januari 1989 als ongewenste vreemdelingen de grens tussen Nederland en West-Duitsland overgezet. Aus der Fünten overleed slechts drie maanden later op 79-jarige leeftijd aan de gevolgen van een hersenbloeding.⁶⁷

Met zijn veroordeling is Ferdinand Aus der Fünten hét symbool geworden voor de vervolging van de misdaden omtrent Het Apeldoornsche Bosch. Hij was de uitvoerende spil in het door Seyss-Inquart geschetste beleid, zo stelde Loe de Jong in 1972 al. De naoorlogse Bijzondere Rechtspleging heeft de Vier van Breda als symbolen van de uitvoering van de Jodendeportatie berecht, maar is zowel bij de hogere functionarissen alsook de naaste medewerkers van Aus der Fünten tekort geschoten.⁶⁸ De liquidatie van Het Apeldoornsche Bosch in de winter van 1943 is door de veroordeling van kopstuk Aus der Fünten niet geheel straffeloos aan de rechtbank voorbij gegaan, maar van een gedegen collectieve berechting van de daders kan zeker niet gesproken worden.

3.6 De nalatenschap van Het Apeldoornsche Bosch

De ontruiming van Het Apeldoornsche Bosch is de grootste tragedie uit de Nederlandse psychiatriegeschiedenis. Er is in de afgelopen decennia veelvuldig media-aandacht en erkenning geweest voor dit zwarte hoofdstuk. Een blik op het archief van het Instituut voor Beeld en Geluid toont dat de aandacht voor Het Apeldoornsche Bosch sinds de reportage van VARA-actualiteitenrubriek Achter het Nieuws in 1960 exponentieel is toegenomen. Inmiddels is er zelfs jaarlijks bij meerdere tv- en radioprogramma's - terecht - aandacht voor Het Apeldoornsche Bosch en zijn trieste geschiedenis. De media-aandacht reikt zelfs zo ver dat er in 1975 en 1993 historische televisiedrama's van zijn gemaakt. Ook bij de Nationale Dodenherdenking in 2008 zijn meerdere van de toen nog levende oud-medewerkers van Het Apeldoornsche Bosch aan het woord gekomen. Sinds januari 2020 huist op het instellingsterrein het Herinneringscentrum Apeldoornsche Bosch. Onder meer aan de hand van diverse projecten voor allerlei onderwijsniveaus is het Herinneringscentrum een baken voor de herinnering aan Het Apeldoornsche Bosch.

Ook in historisch onderzoek is Het Apeldoornsche Bosch door de jaren heen uitgebreid behandeld. Feit blijft evenwel dat deze onderzoeken niet meteen in de eerste jaren na de oorlog van de grond kwamen. Wat dat betreft betekende het boek *Ondergang* van Jacques Presser in 1965 een significant kantelpunt. Presser was de eerste historicus die - weliswaar in de marge - verkondigde dat er diverse

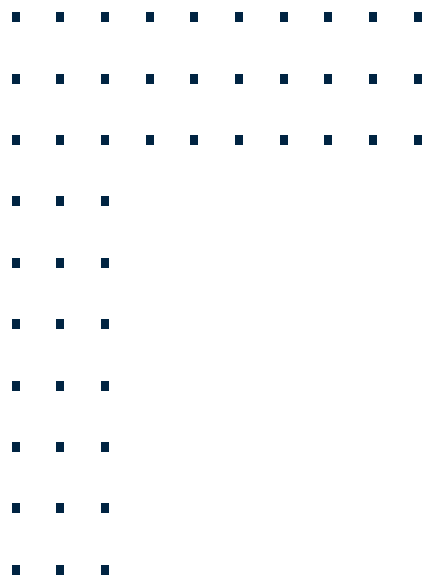
66 "Gratie voor Fischer, Aus der Fünten, cs," *Het Rotterdamsch Parool*, Januari 13, 1951,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSARO02:164877011>.

67 "Aus der Fünten overleden," *Nieuwsblad van het Noorden*, April 28, 1989, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011018444>.

68 "L. De Jong: 'Drie zijn slechts symbolen'," *Het Parool*, Februari 22, 1972, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010837247>.

verklaringen in omloop waren wat betreft de afloop van het transport. Loe de Jong besprak zijn versie van de liquidatie van de instelling in zijn imposante *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Vandaag de dag zijn er diverse publicaties en artikelen over Het Apeldoornsche Bosch te vinden. In al die publicaties wordt vaak uitgebreid gefocust op één mogelijke afloop van het transport. In dit rapport zijn de verschillende verklaringen die in omloop zijn en hun herkomst op een rij gezet.

4. Overige inrichtingen

4. Overige inrichtingen

Hoewel de impact van de Jodenvervolging qua schaal nergens in de buurt is gekomen van Het Apeldoornsche Bosch, uit geen enkele andere instelling zijn immers zoveel mensen gedeporteerd en vermoord, zijn overige psychiatrische instellingen evenmin gevrijwaard gebleven van de Jodenvervolging. De aandacht beperkte zich aanvankelijk tot de manier waarop er met Joden en niet-Joden tussen de verschillende inrichtingen geschoven werd. Uit briefwisselingen blijkt dat er al in het najaar van 1940 uitgebreid gesproken werd over het uitwisselen van personeel. Deze uitwisselingsplannen waren er voor alle personeelsleden: van artsen tot leerling-verpleegsters. Dit kwam voort uit de Duitse aansporingen om Joods personeel in openbare instellingen te vervangen door 'Arisch' personeel. Bij dit op 4 november 1940 ingevoerde besluit ging het enkel om de zogenoemde 'Voljoden'.⁶⁹ Het proces dat hiermee gestart werd, de clustering van Joods personeel in bijvoorbeeld Het Apeldoornsche Bosch, werd nog wel enigszins bemoeilijkt door het voorgenomen vestigingsverbod voor Joden in de provincie Gelderland. Dat verbod zou de vereiste clustering namelijk een stuk lastiger maken. Uiteindelijk werd deze uitzonderingssituatie echter goedgekeurd omdat het 'in lijn ligt met de wensen van de secretaris-generaal'.⁷⁰ Het besluit van 4 november 1940 bouwde voort op het verzoek van Obermedizinalrat F. Reuter voor het opstellen van een lijst met alle Joodse geneesheren-directeur en geneeskundigen. In een op 12 oktober 1940 gedateerde brief aan Reuter werd deze lijst door inspecteur Pameyer aangeboden. Heel uitgebreid was deze lijst overigens niet; op de aangeboden lijst staan tien mannen die werkzaam waren in zeven verschillende instellingen.⁷¹

Het zou dan ook tot april 1942 duren eer er weer concrete druk vanuit de Rijkscommissaris op de instellingen kwam. De inspecteurs werden toen namelijk aangespoord om lijsten op te stellen voor drie zaken: hoeveel Joodse geesteszieken er überhaupt waren, hoeveel van de vorige categorie zich in Joodse instellingen ophielden en tot slot hoeveel Joods personeel er voorhanden was.⁷² Omdat niet bekend is of Joodse patiënten in de Jodenregistratie van januari 1941 meegenomen zijn - Joden moesten zich hier bij betaling van een gulden laten registreren - lijkt het erop dat dit verzoek de eerste concrete actie is geweest om het aantal Joodse patiënten in kaart te brengen; dit ging veel verder dan de lijst uit 1940 waarop enkel Joodse geneesheren-directeur en geneeskundigen stonden.

Dat de vervolging van Joodse patiënten elders in de Nederlandse psychiatrie qua schaal niet te vergelijken valt met de ontruiming van Het Apeldoornsche Bosch blijkt aluit de aantallen gedeporteerden. Doordat

69 *Stukken betreffende het ontslag van medisch en verplegend personeel werkzaam in de gestichten, vanwege hun Joodse afkomst (1940)*, 2.15.40, inv. 1168, *Inventaris van het archief van de Inspecteurs van het Staatstoezicht op Krankzinnigen en Krankzinnigengestichten, (1818) 1842 - 1961*, Nationaal Archief, Den Haag. Nationaal Archief, 2.15.40, inv. 1167.

70 *Stukken betreffende verzoek aan de Generalkommissar für Verwaltung und Justiz om ontheffing van het vestigingsverbod voor Joden in Gelderland in verband met het aannemen van Joods personeel in Het Apeldoornsche Bosch (1941)*, 2.04.55, inv. 719, *Inventaris van het archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken: Afdeling Armwezen, (1866) 1918 - 1947 (1966)*, Nationaal Archief, Den Haag.

71 *Nationaal Archief*, 2.15.40, inv. 1167.

72 *Stukken betreffende wegvoering van Joodse patiënten en personeelsleden uit gestichten (1942 - 1947)*, 2.04.55, inv. 630, *Inventaris van het archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken: Afdeling Armwezen, (1866) 1918 - 1947 (1966)*, Nationaal Archief, Den Haag.

veel instellingen al een duidelijke religieuze signatuur hadden, werden er betrekkelijk weinig Joden in niet-Joodse instellingen verzorgd. In de loop van 1943 werden er in meerdere instellingen dan ook 'eenige Joodsche patiënten' door Nederlandse politiebeambten weggevoerd.⁷³ Dit was ook het geval in de instellingen Rosenberg en Bloemendaal in Loosduinen, al was er hier sprake van beduidend meer dan 'eenige Joodsche patiënten'. In enkele razzia's - de eerste vond plaats op Oudjaarsavond 1942 - werden zeker 251 Joodse patiënten en onderduikers door de Duitse bezetter weggevoerd. Over het verdere lot van deze mensen is niets bekend.⁷⁴ Maar dat hierbij van bovenaf een meewerkende houding bestond, wordt wel duidelijk uit de verklaring van de directeur van Oud-Rozenburg:

Voordat het eerste transport plaatsvond, heb ik kennis gegeven aan de officier van justitie, de inspecteur van het staatstoezicht en het bestuur van de stichting. Deze personen en instanties hebben zich niet daadwerkelijk verzet tegen het op transport stellen van de in de stichting verpleegde Joodse patiënten. Het bestuur van de stichting in persoon van de voorzitter heeft mij opdracht gegeven, in zoverre mede te werken dat er geen moeilijkheden met de Duitsers zouden ontstaan.⁷⁵

Er lijkt hier dus weinig gedaan te zijn om de transporten te voorkomen. Desalniettemin bleven er, naar bleek, in Rosenberg nog vier Joodse patiënten over, waarvan één op 19 oktober 1943 kans zag het gesticht te ontvluchten; hij keerde niet terug.⁷⁶

Een andere noemenswaardige deportatie is die van 14 maart 1944 vanuit het Rijkskrankzinnigengesticht Woensel. Door de Sicherheitspolizei werden die dag 24 patiënten - 13 vrouwen en 11 mannen - opgepakt en naar Westerbork gebracht. Het is opvallend dat deze patiënten pas in het voorjaar van 1944 opgepakt zijn, aangezien Nederland op dat moment officieel al 'Judenrein' was. Het is aannemelijk dat de geneesheer-directeur van Woensel hier een rol in gespeeld heeft, aangezien hij tezamen met een ambtenaar in hechtenis werd genomen naar aanleiding van deze gebeurtenis. Van de 24 patiënten keerde er één man terug uit Westerbork omdat hij volgens de Duitsers helemaal geen Jood was. De overige 23 mensen zijn vanuit Westerbork naar Auschwitz gedeporteerd. Hier hebben 21 van de 23 patiënten op 26 maart 1944 de dood gevonden. De andere twee mannelijke patiënten overleden op een later moment in respectievelijk Auschwitz en Buchenwald.⁷⁷

Het is niet uit te sluiten dat de 21 patiënten die op 21 maart 1944 stierven, in de gaskamers omkwamen.

73 *Nationaal Archief*, 2.04.55, inv. 630.

74 "De stichtingen Rosenberg en Bloemendaal in de oorlog," *Ik Gids U Door Den Haag*, accessed September 18, 2022, <https://ikgidsudoordenhaag.nl/nl/rosenburg/>.

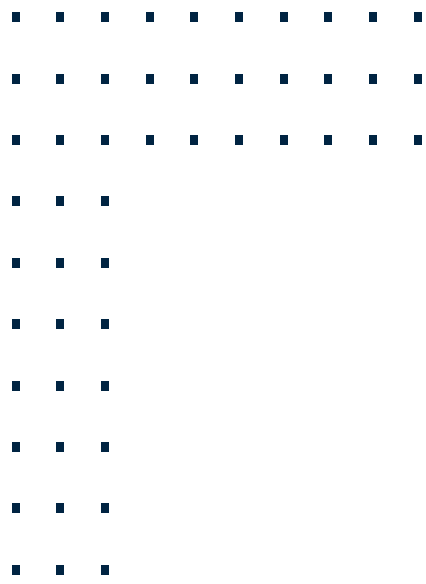
75 *De Jong, Jodenvervolging in Nederland 1940 - 1945*, 1048.

76 *Blauwboeken van het gesticht Oud-Rozenburg te Loosduinen (1943)*, 2.15.40, inv. 2159, *Inventaris van het archief van de Inspecteurs van het Staatstoezicht op Krankzinnigen en Krankzinnigengestichten*, (1818) 1842 - 1961, *Nationaal Archief, Den Haag*.

77 *Blauwboeken van het Rijkskrankzinnigengesticht, later Rijks Psychiatrische Inrichting te Eindhoven/Woensel (1944)*, 2.15.40, inv. 1836, *Inventaris van het archief van de Inspecteurs van het Staatstoezicht op Krankzinnigen en Krankzinnigengestichten*, (1818) 1842 - 1961, *Nationaal Archief, Den Haag*. "Transport Rijks Krankzinnigen Gesticht Woensel," *Oorlogsbronnen*, accessed June 12, 2022, <https://www.oorlogsbronnen.nl/mensen?personterm=Transport+Rijks+Krankzinnigen+Gesticht+Woensel>.

Om een voorstelling te kunnen maken van hun dood is een blik op de liquidatie van groepen Poolse krankzinnigen wellicht relevant. In *Eyewitness Auschwitz* schrijft Sonderkommando-overlevende Filip Müller dat de aankomst van Poolse krankzinnigentransporten verschillende effecten kon hebben op de patiënten. De reacties op het uitkleedbevel varieerde van totale onverschilligheid tot gegiechel om de naakte vrouwen. Volgens Müller was er door de passiviteit van de patiënten geweld nodig om deze transporten te liquideren.⁷⁸ Het gaat in dit verhaal dus om Poolse patiënten in 1943, maar het is voorstelbaar dat de deportatie van de Joodse patiënten uit het Rijkskrankzinnigengesticht te Woensel een vergelijkbare reactie onder patiënten teweeg heeft gebracht.

⁷⁸ Filip Müller, *Eyewitness Auschwitz: Three Years in the Gas Chambers* (Chicago: Ivan R. Dee, 1999), 73.

5. Bescherming en antisemitisme

5. Bescherming en antisemitisme

Dat er in meerdere instellingen Joden weggevoerd zijn, laat onverlet dat hier in verschillende vormen verzet tegen is gepleegd. De veelzijdigheid van het verzet blijkt wel uit deze samenvatting van dr. Querido, kort na de oorlog:

In de Willem Arntszstichting wordt de geneesheer-directeur met nog drie geneeskundigen gearresteerd door hun weigering om Joodse patiënten uit te leveren. Om dezelfde reden werden in Provinciaal Ziekenhuis Santpoort drie artsen opgepakt, terwijl hetzelfde twee verpleegsters uit de Medemblikse afdeling van het Provinciaal Ziekenhuis te Bakkum overkomt. In de Willem van den Bergstichting werden in april 1942 de directeur, de heer Juch, twee ambtenaren van de technische dienst en later ook een arts en enkele bestuursleden gearresteerd vanwege hun principiële anti-Duitse houding. Helaas stierf de in vakkringen om zijn begaafdheid en idealisme zo hoog gewaardeerde directeur, evenals een ander personeelslid, later in een concentratiekamp. De rebellie van de inrichting voor toevallijders Meerenbosch te Heemstede tegen het opgedrongen NSB-bestuur met als gevolg de gevangenneming van de mannelijke leden van het personeel en de massale ontslagaanvragen door nagenoeg het hele personeel, is de moeite waard. De directeur van Provinciaal Ziekenhuis te Medemblik wordt op 1 juli 1943 ontslagen wegens zijn protest tegen de aanstelling van een paar N.S.B.-verplegers door de N.S.B.-Commissie van Toezicht. Van diezelfde inrichting worden in maart 1945 drie personen, die toevallig voor een verhoor vastzaten, als represaille voor de moord op Rauter gefusilleerd. De nazorgarts van de Willem Arntszstichting vroeg ontslag aan uit protest tegen de wegvoering van Joden. Dr. Thiadens, leider van de R.K. voor- en nazorgbureaus in Almelo en Oldenzaal, werd op de dag van de bevrijding van Oldenzaal als zijnde één van de leiders van het verzet door de Duitsers doodgeschoten.⁷⁹

Toch zijn er ook incidenten geweest die juist een uitgesproken anti-Joods sentiment toonden. Een sprekend voorbeeld kan gehaald worden uit de correspondentie tussen de leider van het Medisch Front - Koenraad Keijer - en de prominente N.S.B.-er Max Blokzijl. In een brief van laatstgenoemde aan Keijer haalt hij op 12 december 1942 een personeelslid van het Provinciaal Ziekenhuis Santpoort aan:

Ik ben werkzaam in het Prov. Ziekenhuis te Santpoort en wil eens schrijven over de Joden. De laatste tijd komen massa's Joden op de afdelingen, deze hebben zich, schynt het allemaal iets gedaan, voor de gasslang gelegen e.d. Maar nu vind ik dat deze mensen maar in onze inrichting blijven, terwijl hun zoo aan te zien niets meer mankeert. Meestal worden zij bevoorrecht boven andere patiënten, omdat zij zoo goed zijn.

Ook laten zij van alles voor zich meenemen, b.v. fruit, mosselen en alles wat te koop is. Zij hebben dikwijls clandestiene eieren, dan wordt door de 1^e verpleegster een kluit boter, die eigenlijk op andere pat. hun boterham behoort, gegeven en gaan de dames spiegeleieren bakken waar de andere kunnen bij zitten kijken.

Daarvoor krijgt 1^e verpleegster tubes tandpasta en bonbons en alle mogelijke dingen terug. Zoo krijgt

⁷⁹ Nationaal Archief, 2.19.296, inv. 904.

b.v. een dezer Jodinnen bezoek die dan op de kamer van de Hoofdverpleegster mag zitten, dan krijgt die bloemen en cigarettten. Zoo koopen zij een ieder om en de Joden zijn ongeveer baas op de afdeling en dringen zich overal in. Zulke toestanden behooren toch in een ziekenhuis niet te bestaan. In de Krankzinnigenwet zoo leert men ons staat toch, dat als iemand genezen is, ontslaan moet worden, waarom blijven al deze Joden dan hier terwijl voor andere menschen dikwijls geen plaats is. Ik ben geen lid der N.S.B. maar als ik dit joden gedoe aan zie, zou ik het zoo willen worden.⁸⁰

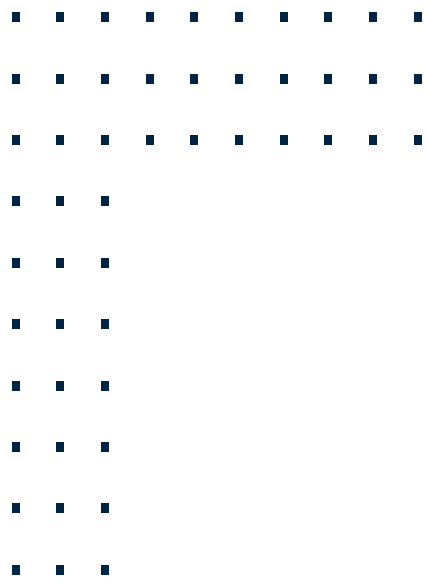
Ondanks de onvrede die dit bericht voedt, wordt hieruit vooral duidelijk dat er bij veel medewerkers van Santpoort helemaal geen anti-Joods sentiment speelde. Integendeel, tegen de Krankzinnigenwet in werden er volgens deze medewerker Joden langer opgenomen dan noodzakelijk was. Hierbij moet aangetekend worden dat de geneesheer-directeur van Santpoort zich in februari 1943 kranig verzet tegen deze aanklacht. Dit doet hij door de klachtschrijver weg te zetten als iemand die niet in staat is om in te schatten wanneer patiënten ontslagen dienen te worden, hetgeen enkel voor experts weggelegd is. Er is dan ook geen sprake van dat er faciliteiten aan Joodse patiënten zijn verleend die in eenzelfde hoedanigheid niet tot niet-Joodse patiënten ter beschikking stonden, zo stelt hij. Deze uitleg is voor de inspecteur afdoende, ook omdat hij door de inmiddels voltooide evacuatie moeilijk nog zelf de waarheid meent te kunnen achterhalen.⁸¹

Een vergelijkbaar bizar incident vond in 1944 in St. Bavo plaats, waar een patiënt van de instelling het voor elkaar kreeg om een brief te smokkelen naar de Sicherheitspolizei. In deze brief meldde de patiënt dat er een Joodse medepatiënt opgenomen zat in het tamelijk afgelegen St. Paschalis te Oostrum, hetgeen bewust gedaan zou zijn om hem beter aan het Duitse zicht te onttrekken. Ook zou de 'geest' in St. Bavo anti-Duits zijn en werd er naar de Engelse radio geluisterd. Het gesticht schreef in haar blauwboek van dat jaar dat deze beschuldigingen 'niet onwaar' waren. Wel hadden deze beschuldigingen ervoor gezorgd dat de Sicherheitspolizei langskwam om met de verrader te spreken. De S.D. achtte de man binnen vijf minuten 'volkomen normaal en dus geloofwaardig', waarna de patiënt ook nog het adres opgaf van een huisgenoot, die onderduiker en zwarthandelaar zou zijn. Toen de Duitsers vervolgens de aanwijzing en uitlevering van de Joodse patiënt eisten werd dit geweigerd door de geneesheer-directeur. Hierop werd de geneesheer-directeur naar Eindhoven gestuurd, waarbij gedreigd werd met de arrestatie van zijn familie én het op straat zetten van de patiënten, mocht hij besluiten onder te duiken. Dit kwam ook omdat de Duitsers vonden dat de instellingsgebouwen 'beter voor tuberculeuse kinderen konden worden gebruikt'. Vermoedelijk onder meer door de aanstaande val van Parijs, het was duidelijk dat de krijgskansen gekeerd waren, hielden de Duitsers het echter bij dreigementen en werden ze zowaar vriendelijk tegen de geneesheer-directeur, waarna hij niet vervolgd werd. De Joodse patiënt werd door de Duitsers echter wel gevonden, waarna St. Bavo niets meer van hem vernomen heeft.⁸² Een dodelijke afloop ligt voor de hand.

80 *Stukken betreffende behandeling van de klacht van Max Blokzijl over bevoorrechtting van Joodse patiënten in het Provinciaal Ziekenhuis te Santpoort (1943), 2.04.55, inv. 756, Inventaris van het archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken: Afdeling Armwezen, (1866) 1918 - 1947 (1966), Nationaal Archief, Den Haag.*

81 *Nationaal Archief, 2.04.55, inv. 756.*

82 *Blauwboeken van het gesticht St. Bavo te Noordwijkerhout (1944), 2.15.40, inv. 2332, Inventaris van het archief van de Inspecteurs van het Staatstoezicht op Krankzinnigen en Krankzinnigengestichten, (1818) 1842 - 1961, Nationaal Archief, Den Haag.*

6. Conclusie

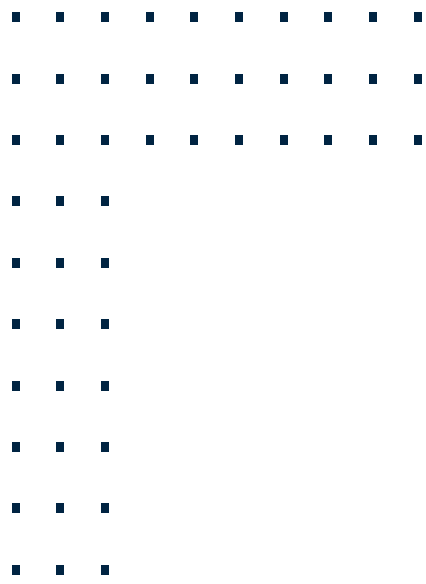

6. Conclusie

De Jodenvervolging heeft in Nederland geresulteerd in moord op meer dan 100.000 mensen. De antisemitische maatregelen van de Duitse bezetter raakten vanzelfsprekend ook de instellingen in het Nederlandse Krankzinnigenwezen, maar niet allemaal in dezelfde mate. Omdat het Nederlandse krankzinnigenwezen langs religieuze lijnen verzuild was, verbleven de meeste Joodse patiënten al voor de Duitse inval in het enige gesticht met een Joodse signatuur: Het Apeldoornsche Bosch. Door anti-Joodse maatregelen nam de concentratie van Joodse patiënten en Joods personeel daar in de eerste bezettingjaren alleen maar verder toe. Op 31 december 1942 begon de Sicherheitsdienst met het oppakken en deporteren van Joodse patiënten uit inrichtingen. De ontruiming van Het Apeldoornsche Bosch op 21 januari 1943 was verreweg de grootste van deze acties, maar ook andere inrichtingen werden bezocht door de Sicherheitsdienst en de patiënten werden ook daar meegenomen. Uiteindelijk werd het overgrote deel van de Joodse patiënten en het Joods personeel van het Krankzinnigenwezen gedeporteerd en vermoord.

In het begin van de oorlog leek een verblijf in Het Apeldoornsche Bosch nog relatief veilig. Er zijn zelfs diverse gevallen bekend uit de eerste oorlogsjaren van patiënten die vanuit Westerbork overgebracht werden naar Apeldoorn om daar verpleegd te worden. Het Apeldoornsche Bosch werd in deze periode - vanwege die vermeende veiligheid - ook wel Jodenhemel genoemd. Die veiligheid bleek uiteindelijk een illusie. Overigens waren Joodse patiënten in de overige instellingen evenmin veilig. Hoewel het personeel zich in sommige gevallen verzette tegen de deportatie van hun patiënten, bleek dit in de praktijk vrijwel niets uit te halen.

In dit rapport is getracht de beschikbare kennis en de bestaande lacunes kort te inventariseren. Kern van de zaak is dat veel van deze geschiedenis onbekend is en door het gebrek aan betrouwbare bronnen waarschijnlijk ook voor een groot deel onbekend zal blijven. Dat doet echter niets af aan het feit dat het Nederlandse Krankzinnigenwezen de overgrote meerderheid van de Joodse patiënten en het Joodse personeel niet de bescherming heeft kunnen bieden die onder normale omstandigheden van een zorginstelling verwacht mag worden.

7. Bijlage

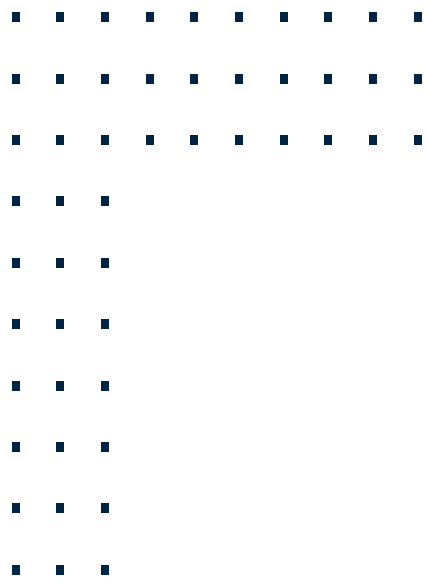

7. Bijlage

Overzicht van de wegvoeringen van Joodse patiënten en verplegend personeel uit instellingen binnen het Nederlandse krankzinnigenwezen in de periode 1942 - 1944.⁸³

⁸³ Het overzicht is samengesteld op basis van: *Stukken betreffende de deportatie van Joodse patiënten naar Duitsland (1943 - 1946)*, 2.15.40, inv. 1103; *Inventaris van het archief van de Inspecteurs van het Staatstoezicht op Krankzinnigen en Krankzinnigengestichten, (1818) 1842 - 1961*, Nationaal Archief, Den Haag; *Nationaal Archief, 2.04.55, inv. 630*; Huub Oosterhuis en Marijke Gijswijt-Hofstra, *Verward van geest en ander ongerief: Psychiatrie en geestelijke gezondheidszorg in Nederland (1870-2005)* (Houten: Bohn Stafleu van Loghum, 2008), 408-409; Lucie Beaufort en John Stienen, "Het Apeldoornsche Boschtransport van 22 januari 1943," *Historiek*, januari 22, 2022, <https://historiek.net/het-apeldoornsche-boschtransport-van-22-januari-1943/146932/>; G.J. Dijkstra en H.J. Vos, "Vier Joodse geslachten in Beilen (1770 - 1945)," *Tijdschrift van de historische vereniging gemeente Beilen* 7, nr. 4 (1996): 31.

<u>Periode</u>	<u>Instelling</u>	<u>Aantal personen</u>
September 1942	A.C. Wertheimhuis, Amsterdam	1
2 oktober 1942	Beileroord, Beilen	11
31 december 1942	Stichting Rosenberg, Loosduinen	97
21-22 januari 1943	Apeldoornsche Bosch, Apeldoorn	1126
4-5 februari 1943	Stichting Rosenberg, Loosduinen	39
17 februari 1943	Willem Arntszhoeve, Den Dolder	17
18-19 februari 1943	Stichting Rosenberg, Loosduinen	105
5 maart 1943	St. Joristgasthuis, Delft	5
9 en 12 maart 1943	Licht en Kracht, Assen	23
6 april 1943	Oude en Nieuwe Gasthuis, Zutphen	6
8 april 1943	Het Groot Graffel, Warnsveld	11
13 april 1943	Brinkgreven, Deventer	13
15 en 25 april 1943	Psychiatrisch Ziekenhuis, Franeker	2
14 mei 1943	Endegeest, Oegstgeest	10
27 november 1943	Willem Arntszhoeve, Den Dolder	15
13 december 1943	Willem Arntszhoeve, Den Dolder	4
2 maart 1944	Provinciaal Ziekenhuis, Medemblik	7
14 maart 1944	Rijkskrankzinnigengesticht Woensel, Woensel	24
16 maart 1944	Voorburg, Vught	5
18 maart 1944	Voorburg, Vught	3
10 april 1944	Veldwijk, Ermelo	2
22 augustus 1944	St. Paschalis, Oostrum	1

8. Bibliografie

8. Bibliografie

Secundaire bronnen:

A

Aals, Claartje van. *Als Ik Wil Kan Ik Duiken...: Brieven Van Claartje Van Aals, Verpleegster in de Joods Psychiatrische Inrichting Het Apeldoornsche Bosch, 1940 - 1943*, edited by Suzette Wyers. Amsterdam: Rap, 1995.

B

Belinfante, A.D. *In Plaats Van Bijtjesdag: De Geschiedenis Van De Bijzondere Rechtspleging Na De Tweede Wereldoorlog*. Assen: Van Gorcum, 1978.

E

Ende, Hannah van den. *'Vergeet Niet Dat Je Arts Bent': Joodse Artsen in Nederland 1940 - 1945*. Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2015.

F

Fuks-Mansfeld, Renate Gertrud, Armand Sunier, en Francine Püttmann. *Wie in Tranen Zaait ...: Geschiedenis Van De Joodse Geestelijke Gezondheidszorg in Nederland*. Assen: Van Gorcum, 1997.

H

Herinneringscentrum Kamp Westerbork. "Jeremia (Remi) Frank." Accessed March 3, 2023. <https://westerborkportretten.nl/westerborkportretten/jeremia-remi-frank>.

I

Ik Gids U Door Den Haag. "De stichtingen Rosenberg en Bloemendaal in de oorlog." Accessed September 18, 2022. <https://ikgidsudoordenhaag.nl/nl/rosenburg/>.

J

De Jong, Loe. *Jodenvervolging in Nederland 1940-1945*. Almere: Uitgeverij Verbum, 2018.

K

Kelder, Jan, en Suzette Wyers. *Het Apeldoornsche Bosch*. Hilversum: RVU, 1993.

M

Memorial and Museum Auschwitz-Birkenau. "Gas chambers." <https://www.auschwitz.org/en/history/auschwitz-and-shoah/gas-chambers/>.

Memorial and Museum Auschwitz-Birkenau. "KL Auschwitz-Birkenau." <https://www.auschwitz.org/en/history/kl-auschwitz-birkenau/>.

Mulder, Dirk, and Christel Tijen. *De Ontruiming van Het Apeldoornsche Bosch*. Westerbork: Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 2014.

Müller, Filip. *Eyewitness Auschwitz: Three Years in the Gas Chambers*. Chicago: Ivan R. Dee, 1999.

O

Oorlogsbronnen. "Transport Rijks Krankzinnigen Gesticht Woensel." Accessed June 12, 2022. <https://www.oorlogsbronnen.nl/mensen?personterm=Transport+Rijks+Krankzinnigen+Gesticht+Woensel>.

Oosterhof, Hanneke. *Het Apeldoornsche Bosch: Joodse Psychiatrische Inrichting, 1909 - 1943*. Heerlen: De Voorstad, 1989.

P

Presser, Jacques. *Ondergang: De Vervolging en Verdrijving van het Nederlandse Jodendom 1940 - 1945*. 'S-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1965.

V

Van Gelder, Jacob. *Naar de hel... en terug*. Den Haag: De Nieuwe Haagsche, 1998.

Van Iperen, Roxanne. "De vergeten slachtoffers van Het Apeldoornsche Bosch." *Vrij Nederland*, januari 21, 2020. <https://www.vn.nl/het-apeldoornsche-bosch-reconstructie/?token=UWN-WYUp00U92Ui82N1hQVVdGa1E4N3N4THJNenQ1UnBvV0xZM3p5SINWMD0>.

Vrba, Rudolf. *Ik Ontsnapte uit Auschwitz*. Vertaald door Martin J. Strengholt. Kampen: Kok Omniboek, 2007.

Primaire bronnen:

A

Archief van de Vereniging Centraal Israëlietisch Krankzinnigengesticht in Nederland (1849 - 2008). 1066, inv. 983, Stadsarchief Amsterdam, Amsterdam.

Archief van de Vereniging Centraal Israëlietisch Krankzinnigengesticht in Nederland (1849 - 2008). 1066, Stadsarchief Amsterdam, Amsterdam.

"Aus der Fünten krijgt levenslang." *Algemeen Handelsblad*, December 27, 1949. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000088164:mpeg21:p005>.

"Aus der Fünten overleden." *Nieuwsblad van het Noorden*, April 28, 1989. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011018444>.

"Aus der Fünten: ras-antisemit. Joodse geesteszieken werden in een speciale trein "gestopt"." *Arnhemsche Courant*, December 14, 1949. <https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&identifier=MMKB08:000115439:mpeg21:p002>.

D

“Doodstraf geëist tegen Aus der Fünten.” *Trouw*, December 15, 1949.

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010936573>.

G

“Gratie voor Fischer, Aus der Fünten, cs.” *Het Rotterdamsch Parool*, Januari 13, 1951.

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSARO02:164877011>.

I

Inventaris van het archief van de Inspecteurs van het Staatstoezicht op Krankzinnigen en Krankzinnigengestichten, (1818) 1842 - 1961. 2.15.40, inv. 1167, Nationaal Archief, Den Haag.

Inventaris van het archief van de Inspecteurs van het Staatstoezicht op Krankzinnigen en Krankzinnigengestichten, (1818) 1842 - 1961. 2.15.40, inv. 1168, Nationaal Archief, Den Haag.

Inventaris van het archief van de Inspecteurs van het Staatstoezicht op Krankzinnigen en Krankzinnigengestichten, (1818) 1842 - 1961. 2.15.40, inv. 1836, Nationaal Archief, Den Haag.

Inventaris van het archief van de Inspecteurs van het Staatstoezicht op Krankzinnigen en Krankzinnigengestichten, (1818) 1842 - 1961. 2.15.40, inv. 2159, Nationaal Archief, Den Haag.

Inventaris van het archief van de Inspecteurs van het Staatstoezicht op Krankzinnigen en Krankzinnigengestichten, (1818) 1842 - 1961. 2.15.40, inv. 2332, Nationaal Archief, Den Haag.

Inventaris van het archief van de Organisatie Medisch Contact, (1940) 1941-1945.

2.19.053.02, inv. 19, Nationaal Archief, Den Haag.

Inventaris van het archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken:

Afdeling Armwezen, (1866) 1918 - 1947 (1966). 2.04.55, inv. 630, Nationaal Archief, Den Haag.

Inventaris van het archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken:

Afdeling Armwezen, (1866) 1918 - 1947 (1966). 2.04.55, inv. 684, Nationaal Archief, Den Haag.

Inventaris van het archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken:

Afdeling Armwezen, (1866) 1918 - 1947 (1966). 2.04.55, inv. 719, Nationaal Archief, Den Haag.

Inventaris van het archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken:

Afdeling Armwezen, (1866) 1918 - 1947 (1966). 2.04.55, inv. 730, Nationaal Archief, Den Haag.

Inventaris van het archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken:

Afdeling Armwezen, (1866) 1918 - 1947 (1966). 2.04.55, inv. 756, Nationaal Archief, Den Haag.

Inventaris van het archief van het Nederlandse Rode Kruis - Collectie Westerbork.

2.19.296, inv. 421, Nationaal Archief, Den Haag.

Inventaris van het archief van het Nederlandse Rode Kruis - Collectie Westerbork.

2.19.296, inv. 572, Nationaal Archief, Den Haag.

Inventaris van het archief van het Nederlandse Rode Kruis - Collectie Westerbork.

2.19.296, inv. 904, Nationaal Archief, Den Haag.

Inventaris van het archief van het Nederlandse Rode Kruis - Collectie Westerbork.

2.19.296, inv. 905, Nationaal Archief, Den Haag.

Inventaris van het archief van het Nederlandse Rode Kruis - Collectie Westerbork.

2.19.296, inv. 906, Nationaal Archief, Den Haag.

Inventaris van het archief van het Nederlandse Rode Kruis - Collectie Westerbork.

2.19.296, inv. 907, Nationaal Archief, Den Haag.

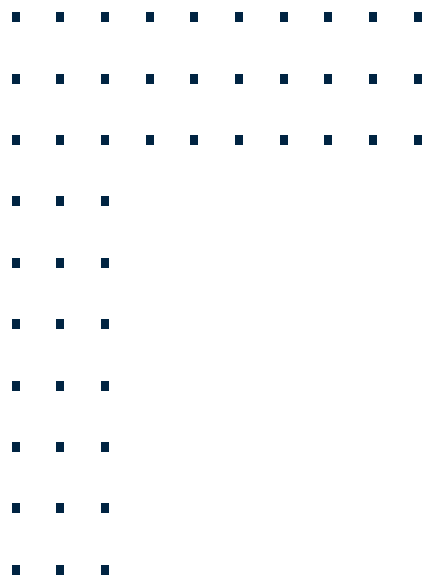
L

"L. De Jong: 'Drie zijn slechts symbolen'." *Het Parool*, Februari 22, 1972.

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010837247>.

N

NIOD DOC II. Inv. 1337, NIOD, Amsterdam.

9. Archievenlijst

9. Archievenlijst

Archieven met archiefstukken over de Joodse bewoners en/of Jodenvervolging in het Nederlandse krankzinnigenwezen, waar mogelijk met archiefinventaris.

E

Erfgoed Leiden en Omstreken

Archief van het Psychiatrisch Ziekenhuis Endegeest, 1897 - 1987: 20378c, 3277a

Endegeest Archief

C

Collectie Kamp Westerbork

H

Het Utrechts Archief, Utrecht

Willem Arntsz Stichting te Utrecht, aanvulling: 1911.

N

Nationaal Archief, Den Haag

Inventaris van de archieven van het Ministerie van Defensie te Londen [1940 - 1941]; Ministerie van Oorlog te Londen [1941-1945]; Departement van Oorlog: Bureau Londen [1945 - 1947], (1933) 1940-1947 (1974): 2.13.71.

Inventaris van het archief van de Inspecteurs van het Staatstoezicht op Krankzinnigen en Krankzinnigengestichten, (1818) 1842-1961: 2.15.40.

Inventaris van het archief van de Organisatie Medisch Contact, (1940) 1941-1945: 2.19.053.02.

Inventaris van het archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken: Afdeling Armwezen, (1866) 1918-1947 (1966): 2.04.55.

Inventaris van het archief van het Nederlandse Rode Kruis - Collectie Westerbork: 2.19.296.

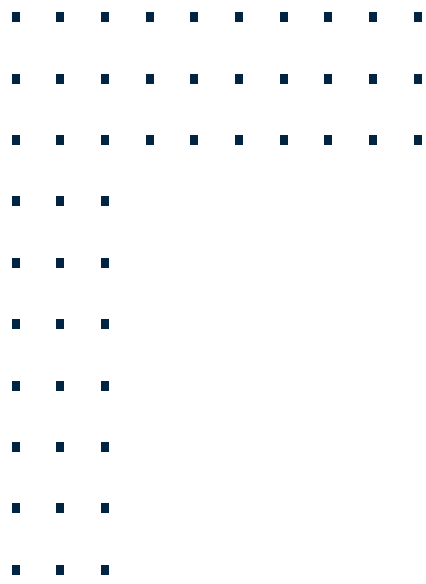
NIOD, Amsterdam

Kabinet van het Departement van Binnenlandse Zaken: 101b.

S

Stadsarchief Amsterdam

Archief van de Vereniging Centraal Israëlietisch Krankzinnigengesticht in Nederland, 1849 - 2008: 1066.

NIOD

Herengracht 380
1016 CJ Amsterdam
niod.nl

Een instituut van de
Koninklijke Nederlandse
Akademie van
Wetenschappen